

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

**5141100 – O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi
talabalari uchun**

TOSHKENT-2011

«O'zbek dialektologiyasi» bo'yicha tayyorlangan ushbu metodik qo'llanma pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'zbek tili va adabiti bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: **T.Enazarov**, filologiya fanlari doktori (O'zMU)
S.Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

Muharrir: **M.Rahmatov**

Qo'llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2011 yil
31 martdagi yig'ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Nizomiy nomidagi TDPU

I bo'lim

Kirish

O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarini o'rganadigan fandır. Dialektologiya so'zi grek tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'grisidagi bilim degan ma'noni bildiradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalishi chegaralarini o'rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz **I.A. Karimovning: “Jamiiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibası bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhıdır”**¹ - degan so'zlarini eslash o'rındır.

O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg'uristonida, qisman Mongoliyada va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o'zbek tili bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Bu fanni o'rganishdan maqsad o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to'g'risida tasavvur hosil qilish;

- o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma'lumot berish;

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilishdir

Mavzu. O'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

¹Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008,63-bet.

¹Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008,63-bet.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi.

4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.

Sheva forscha ravish, yo'sin degan ma'nolarni bildirib, fanda biror tilning o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik territoriyaga oid qismini anglatadi.

Dialekt so'zi grekcha bo'lib, sheva degan ma'noni anglatib (aslida qabila tili demakdir), aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham ravish, tarz, yo'sin, sheva ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotida asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'dasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

Qarluq-chig'il-uyg'ur lahjasi. Bu lahja asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha qarluq lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Qipchoq lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

O'g'uz lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qaranoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

Har bir lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari V.V. Reshetov klassifikatsiyasida beriladi.

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat tillar dialektologiyasida *dialekt va sheva* terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to'grisida ham fikr yuritiladi, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumhalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga

xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarini o'rganish bilan shugullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalaridan farq qilgan holda muayyan guruhdagi shaxslarning umumhalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga ega emas. Ijtimoiy dialektida shevaga oid so'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar tili sotsiologiyasining ob'ektidir.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E.D.Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog'liqdir. Prof. V.V.Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy yryg' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, uyg'uz urug'lari, qangli, qatag'on pyyg' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tili dialektal o'ziga xosligiga qadimgi pyyg' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat'iylashishiga aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgush qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766 yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan

davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan terrioriyaning ko'lami, aholining miqdori, shu terrioriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandir. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamanda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

4. *O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.*

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek adabiy tiliga qiyosan o'rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metoddan foydalanilgan. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o'rganildi hamda boy material to'plandi. O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan qiyosiy - tarixiy metoddan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra o'zbek shevalari materiallari «Devonu lug'atit turk», «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchraydi. Shuningdek, o'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o'zbek tilidagi til birliklarini invariant - variant munosabatida o'rganish jarayonida o'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (qarang: Nabieva D. A. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munosabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati., T. 1998).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganilgan?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek dialektologiyasi - o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

Sheva - o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt - o'zaro bir - biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasi - o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi - o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

O'g'uz lahjasi - o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.

Transkripsiya lotincha qayta yozish degan ma'noni bildiradi. Transkripsiya ta'rif: «Jonli so'zlashuv tilidagi (shevalardagi) konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi». Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

L Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har tilning amalda bo'lgan yozuv tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov transkripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsion - akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani transliteratsiyadan farqlash zarur. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag'darishni bildiradi, masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari ham bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi.

Translyatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kom'pyuter vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun etarli bo'lmaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun kifoya bo'lmaydi. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va h. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Unli tovushlarni ifodalashda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.

Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi: *ana, ata, bala*.

ə(ə) - aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, qo'yi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *əka, əna. yəsha*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

ɔ(ɔ) - orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ɔl, ɔsh, bɔl*.

e(e) - old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *el, bel, ŋel, kel*.

и(и) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *ish, tui* (Buxoro). *bui* (Farg'ona)

ы(ы) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi: *qыз, qыуьq*. Bu unli syngarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor.

ъ(ъ) - indifferent, shahar shevalarida tarixan и va ы unlilarining birlashishi (konvergensiya) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda и unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *birdъ, kyгъn*; singarmonizmli shevalarda: *keldъ, yetъъ by*.

ь(ь) - ы unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *bardь, tьg'ьn, byqьn*.

y(y) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *by, yl, ym*.

Y(y) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo'qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi: *kyl, bygьn, tyn*.

O(o) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf.o't), *qol* (adabiy orf.qo'l). *oq* (adabiy orf.o'q), *toq* (adabiy orf.to'q).

Ø(ə) - old qator. ~~yuqori-tor~~ lablangan unlini ifoda qiladi: *bol* (moq), *kol*, *hənər* (hunar), *boldz* (adabiy orf.bo'ldi). Singarmonizmli o'zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi.

Є(Е) - tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi va ə va e unlilariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *kε(l)* - Iqon. *gel* - Xorazm. Bu ma'lumot ko'rsatilgan shevalarda o'z kuchini yo'qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *neme*(nima). *qeneqe*(qanaqa), *Helmaxon ertəman kemedz* (Halimaxon erta bilan kel)

3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo'llaniladi. Ular quyidagilarda ko'rinadi:

ÿ - lotin alifbosidagi y undoshi o'mida qo'llanadi: *syäynch*, *kyäynchək*

дж(dj) - qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfoqriyasi - ng.

ʋ - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi cyw, qywmaq kabi so'zlarda qo'llanadi.

ϕ - lab-tish tovushi uchun qo'llanadi va asosan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o'rinlarda turkiy taqlidiy so'zlarda qo'llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat'iy emas.

Diakritik belgilar.

: (ikki nuqta) - tovushning cho'ziqligini bildiradi.

' (akut) - belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo'yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < - bir tovushning ikkinchisiga o'tishini ko'rsatadi.

II - ikki tovush yoki so'zning parallel qo'llanishiga ishora qiladi.

() - qavs ichidagi harf ba'zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] - katta qavs matndagi bo'g'in, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?

2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?

5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?

6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velyarizatsiya - undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi - harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog - shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent - oraliq tovush.

Palatalizatsiya - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya - yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya - matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko'chirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi - har bir nutq tovushi uchun qo'llaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya - konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya - tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Mavzu: Lingvistik geografiya.

Reja:

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.

2. Lingvistik geografiya tamoyillari.

3. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

1. **Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.** Bu termin lingvistika - tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta (xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir. Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. Izoglossa lotincha izo - teng, glossa - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. **Lingvistik geografiya tamoyillari.** Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda

tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi xaritasi uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgalab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

3. *O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.* Bu soha o'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda fransuz dialektologi Jyulb Jil'eron butun Fransiyaning velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan. Bu sohada Sh.Shoaabdurahmonov, Q.Muhammadjonov, A.Jo'raev, A.Shermatov, Y.Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh. Shoaabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q. Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A.Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, dotsent Y.Ibrohimov esa Orol bo'yi o'zbek shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

Lingvistik geografiya nima?

O'zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?

O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas - sheva, dialekt, lahjalarini turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Izoglossa - til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya - o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

Mavzu: O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlar.

1. Qarluq-chigil-uygur lahjasi
2. Uygur lahjasi
3. Qipchoq lahjasi

Matn

O'zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

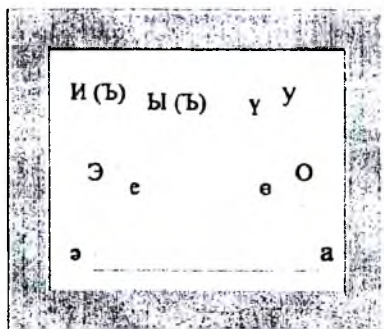
1. Unli va undoshlar tizimi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha etadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi(vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6tdan 10tagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida *а, е, э, о, у*, Samarqand shevasida *а, е, э, а, о, у* unlilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust,

Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda ɔ unlisi bilan birgalikda a unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) ɪ ta (a , e , ə , ɪ , ɛ , ɔ , ø , y , ʏ) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham ɪ ta unli tovush qayd qilinadi.

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm) haqida. O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda $\text{b}(\text{б})$, $\text{p}(\text{п})$, $\text{v}(\text{в})$, $\text{m}(\text{м})$, $\text{t}(\text{т})$, $\text{d}(\text{д})$, $\text{s}(\text{с})$, $\text{ch}(\text{ч})$, $\text{dj}(\text{дж})$, $\text{sh}(\text{ш})$, $\text{n}(\text{н})$, $\text{l}(\text{л})$, $\text{r}(\text{р})$, ʝ , $\text{k}(\text{к})$, $\text{g}(\text{г})$, h , x , $\text{q}(\text{қ})$, $\text{h}(\text{х})$ undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda ɥ undoshi $\text{s}(\text{тs})$ bilan, j (sirgaluvchi) undoshi dj kabi tallaffuz qilinadi. ɸ undoshi undov va taklidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa p , ba'zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi. h undoshi aksariyat shevalarda x undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

2. **Fonetik qonuniyatlar.** Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiyning fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. **Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi.** Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi. Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi, ya'ni so'zning dastlabki bo'g'inida a , y , o , $\text{ɤ}(\text{ь})$ unlilaridan biri qatnashsa, keyingi

bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi va so'zda q, g', x chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida ə, e, и(ъ), ɵ, ʏ unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi, bunda k, g undoshlari kelishi ham mumkin.

2. Labial singarmonizm. Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining «temir qonuni» hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi. Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi. O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: *syñynch', kəryndə*. Namangan shevasida *boluptu, kərypty* va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin. Masalan: qipchoq shevalarida *barag'ay* (bora qol), *keləg'ay* (kela qol) –g'ay affiksining varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'sunmaydi va h.k. Buning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi. Bu qonuniyatga ko'ra, affiksdagi old qator unlisi asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlisini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son – *sənə*, *ñosh* – *ñəshə*. Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; *məl* – *məlm*, *səl* – *səlmə*, *nək* – *nəkm*, *təy* – *təym*.

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi. Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi. To'liq assimilyatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: *ald* (ad. opф. *oldi*, *Qarshi*, *Shahrisabz sh.*), *suvni* (*suvni-Toshk.*), *boddi* (bo'ldi - *Shahrisabz*). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: *oshgan* - *oshkan*, *ishga* || *ishka* (*Tosh.*), *bizni* (*bizni/bizning-Toshk. vil. va boshq.*), *o'zimdan* (o'zimdan -Xorazm.) To'liq regressiv assimilyatsiya: *gərgəmmə(n)* (*Xorazm*). *əlbə* (*atlas-Samarqand*)

Dissimilyatsiya. soʻz tarkibidaga undoshlarning boshqa tovush taʼsiridagi tovush variantiga ega boʻlishi dissimilyatsiyadir: *zarar - zalar, devor - devol, anjir - anjir*.

Sandhi. Bunda ikki soʻzning talaffuzi jarayonida oldinga soʻz nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi soʻz) tovushga moslashadi: *magʻan ber* II *magʻamber* yoki dastlabki soʻzning oxirgi tovushi (keyingi soʻz unli bilan boshlansa) jaranglashadi: *bolak adam* II *bolagadam, hayron boʻldim - hayrom bollam*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirgʻaluvchi variantiga ega boʻlishi spirantizatsiyadir: *yubordil/djuvordʲ (qipchoq), sabr qildi// savr qʲildi (Xorazm)*.

Spontan oʻzgarishlar (jaranglashish). U biror tovush taʼsirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogʻliqdir: *syʻag* (Namangan), *gʻargʻa* (qipchoq),

Metateza: qipchoq shevalarida: *pəyrat//faryod, qoʻnshi//qoʻshni, qyrmysqa* (qumursqa).

Reduksiya: *k(ʲ)sh(ʲ), ket(ʲ)vur, Shər(ʲ)p*

Eliziya: *bo:səh(l), be:səh(r)*.

Unlilarning orttirilishi: qipchoq shev. *ɤlaɣ* (loy), *lapɤ* (lof).

Undoshlarning orttirilishi: *hayvan* (ayvon), *devchar* (duchor-qipch.), *neɣchə* (necha).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik choʻziqlilari.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida soʻzlarning birinchi boʻgʻinida unlilar choʻziq talaffuz etilgan. Bunday choʻziqlik boshqa tovush taʼsirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bogʻliqdir. Unlilarning bunday choʻziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy oʻzbek shevalarida saqlanib qolgan: *tu:sh, a:d, ba:sh, dy:z. dɤ:rɤ* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar choʻziqligi urgʻuning dastlabki boʻgʻiniga tushishi xususiyati bilan bogʻlangan. Bunday choʻziqlik birlamchi choʻziqlik deyiladi.

Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush choʻzilishi mumkin: *səndy:, o r t ɔ: (Toshk.oʻrtoq) bo:(boʻl), a: (ol - shim.oʻz. shev.)*, Namangan shevalarida; *te:məs(tegmas), b:b:(laylak)*. Bunday choʻziqlik ikkilamchi choʻziqlik deyiladi.

Emfatik choʻziqlik hozirgi-kelasi zamon feʼllarida uchraydi, yaʼni bu feʼl shaklida qatnashadigan ravishdosh koʻrsatkichi - *ə* va boshqa shakllarda ishtirok etgan *ə* unlisi odatdagidan koʻra choʻziq (ikkilangan choʻziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning boʻlishsiz shaklida «y» undoshi tushib qolishi ham mumkin va boʻlishsizlik affiksida *ə* unlisi ham ikkilangan choʻziqlikka ega boʻladi: *bɤlmə::ɣma:: (bilmayman), boma::dɤ (boʻlmaydi), mə: ətmə::mə (men aytmayman), sə: bilmə::sə: (san bilmaysan)*

Diftonglar. O'zbek shevalarida diftong, ya'ni talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (o'zbek tilida i, y tovushlari) unsurlari va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (e/i) talaffuzi saqlanishi diftongdir. Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa keng tarqalgan: **ekъnchъ*, **eshkъ*, : **ekъ*.

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: и - ы, ъ - ъ, ɵ - о, ү - у, а / ɔ - ə. Bundan faqat e(e) unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur etkazmaydi: *toppъ* (Toshkent) - *doppъ* (ad.til), *kel* (ad.til) - *gəl* (Xorazm), *tog'ръ* (Toshkent) - *do:ръ* (Xorazm), yo'l (Toshk.) - *djo'l* (qipchoq), *shu* (ad. til) - *sho* (qipchoq), *bedanə* (Turkiston) - *bedana* (ad. til) Bu kabi so'zlardagi t/d, k/g undoshlari mosligi namoyon bo'ladi. Bu, ayniqsa, arab tilidan o'zlashgan so'zlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Arab tilidagi ayn harfi bilan ifoda etiladigan tovush g' undoshiga mos keladi: *səg'ət*, *shəg'ər* (soat, she'r. Toshk.).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?

2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?

3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.

4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?

5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?

6. Umlaut qanday xususiyatga ega?

7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?

8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?

9. Diftong va diftongoid nima?

10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm - unlilar tizimi.

Konsonantizm - undoshlar.

Fonetik qonuniyat - o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm - unlilar uyg'unligi.

Lingvial singarmonizm - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singarmonizm - lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilyatsiya - unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilyatsiya - undosh tovushlardagi noo'xshashlik

Unlilar cho'ziqligi- unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uining ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va **diftongoid** - bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining bo'lishi.

Kontrast unli - old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi - so'z ma'nosiga putur etkazmaydigan tovush o'zgachalıkları.

Mavzur. O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'ektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-lar//lär//nar//när//nälär//ar//äl//al//där//dar//tar//tär* kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-lär* arxi variant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi. *-lä* affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo'llanadi: *älb* (uyalar), *qo'lyälb* (qo'yinglar) *gyllä* (gullar) *gynlä//gyllä* (kunlar). *-nä* affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: *yäynä* (uyinglar), *qo'lyäynä* (qo'yinglar). *-la* varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: *qyzla* (qizlar), *yla* (ular). *-älär* affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo'llanadi: *bäzä* (bizlar)// *bäzär* (bizlar). Qipchoq shevalarida: *djyzymnärl/ /mehmannar, djäygättär/ /o'äyndar*, O'zbek tlining Qorabuloq, Iqon shevalarida qo'sh ko'plik shakli qo'llanadi: *bylalar* (aunan *bu+lar+lar*)

-lär affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida *xurmat* ma'nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida – lug, affiksi oz, *oʻy kabi* so'zlarga qo'shilib, ko'plik jamlik ma'nolarini anglatgan: *ozlugʻ, (o'zlari), oʻylugʻ(uydari); -gʻ* affiksi shaxsga oid so'zlarga qo'shilib jamlik ma'nosini anglatadi: *oʻymugʻb// oʻdmugʻb keldib*. Bu o'rinda oyisi, adasi va boshqa kishilar birgalikda tushuniladi.

Egalik qo'shimchalari. Bu kategoriyaning ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qo'shimchalarining ko'p variantli bo'lishidadir.

I shaxs birligida: *-m/ʼm/ʼm/ym/ʼm*.

I shaxs ko'plikda: *-mʼz/mʼz(s)// -ʼmʼz/ʼmʼz(s), -ymʼz/ʼmʼz(s), -vyz/vyʼz;*

II shaxs birligida: *-n/ʼn/ʼn/yn/ʼn*

II shaxs ko'pligida: *-nʼz/nʼz(s), -ʼnʼz/ʼnʼz(s), -ynʼz/ʼnʼz(s), -n:ʼz, ʼnʼb, -(ʼnʼb)/(ʼnʼb)a*.

III shaxs birlik va ko'pligida *-ʼb/ʼb -ʼbʼb/ʼbʼb*.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari to'la saklangan o'rinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda ma'lum qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlari ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-vyz/vyʼz* II shaxs ko'pligida *-ʼzʼz/ʼnʼzʼz/ʼnʼb* kabi shakllar qatnashadi: *kyʼbpyʼvyz/kyʼbpyʼʼz// kyʼbpyʼʼb*

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qo'llanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam 4tagacha tushishi mumkin. Faqat «j»lovchi hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6(o'lti)ta kelishik shakli iste'molda bor. O'g'uz, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5(beshta)ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning «y»lovchi shevalarida 4(to'rt)ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bitta ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi. O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Ko'rsatkichi yo'q

Qaratqich kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-mʼn/ʼmʼn: enʼmʼn, atʼmʼn (qipchoq shev.)

-nʼn/ʼnʼn: kʼrʼnʼn(ko'pning)toʻnʼn/ʼnʼn(otning)bashʼn(qipchoq)

-pʼn/ʼpʼn: opʼn/ʼpʼn(yipchoq)

-ʼnʼn/ʼnʼn:

kʼzʼnʼn(ko'zning)qorachigʻiʼ/ʼnʼnʼn(tunning)qaraʼnʼbʼb(shim.o'zb. shev.)

-ʼnʼn/ʼnʼn: bʼzʼnʼn/olardʼnʼn (qipchoq)

-*dyu//dyu*: *qoidyu//kəzdyu* (qipchoq)

-*tyu//tyu*: *attyu//kətxu* (qipchoq)

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-*ny//ny* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: *ɔlməny* (Toshk.), *syvny* (qipchoq).

-*z* affiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: *h:shz qyl* (ishni qil), *səzə* (so'zni) *bɔlməsəh gərxymə*.

-*nyl//ny* affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: *qozyny* (qo'zini), *tylykyny* (tylkini).

-*dy//dy//ty//ty* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *tavdy* (tog'ni), *dxəgittərdy* (yigitlarni), *atty* (otni), *tyntəkəshdy* (mehnatkashni).

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *n* undoshi kuchli assimilyatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'rinadi: *qolny*(qo'lni), *bəshshy* (boshni).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

- *gə//kə//qə//g'a*. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda -*gə//kə* affiksi qo'llanadi: *zshkə*, *yūgə*; *g'al//qə* affiksi singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo'shiladi: *oqyshqə*, *dəlag'a*.

-*a//ə* affiksi o'g'uz guruh shevalarda va shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi: *qolyma* (qo'limga), *gyllərə* (gullarga).

-*na//nə*, -*ya//yə* affikslari o'g'uz shevalarida va keyingisi qisman Qarshi shevasida uchraydi: *xurmayə* (xurmaga), *əzəyə* (o'ziga), *əlnə* (qo'liga), *qolynə* (qo'liga)). Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosida qo'llanadi.

O'rin-payt kelishigida: - *da//də//tə//ta* affiksi qatnashadi. -*də//tə* affiksi barcha shevalarda, - *da//ta* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: *zshdy*(ishda), *qo'ylyə*(qo'lida), *h:chəndə*(ichida), *shy ortaləqta*(shu orada)

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi: 1.-*dən//dan//tən//tan*; 2. -*nən//nan*; 3.-*dən//dən//tən//tən*; 4.-*dyn//dyntyn//tyn*. -.-*dən//tən* affiksi affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi, boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: *ɔtən*, *səndən* (Toshk.) *ūapraqədan*, *maxlyqtan*, *syūtchədən*, *ashxanadən*, *təpəməstən*, *Chəmgəttən*, *yūdyn*, *boıdyu*, *əzəynən*, *boıyynən*.

«J»lovchi shevalarda egalik va kelishik affikslari o'rtaida keladigan interkalyar «n» tovushining kelishi ham kuzatiladi: *qollarənda*, *səz'ndə* *əz'ndə* va *b*.

O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Ular quyidagilar: erkalash-kichraytirish ifodalovchi -*cha* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanmaydi, -*dxən* affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida

erkaklar ismiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm shevalarida **-джан** shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qo'shiladi. **-хон** affiksi Toshkent, Farg'ona vodiysida erkaklar ismlariga qo'shilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun **-бай** affiksidan foydalaniladi. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi **-ləv(v)//lay (v)** affiksi bilan ifoda qilinadi: aqlay (oqroq), kökləy (ko'kroq).

Fe'l shakllari (tuslanish).

O'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega:

I tip tuslovchilar

I shaxs - *m//m/ьm//um//ym* -*k//q.-mъz, -u::й, -vuz//uvuz//u:z*

II shaxs -*н/ы/ьн/шн/yn* -*нъz/нъz,ънъz/ьнъz/шнъz/ynъz*
-*йн::z, -йё, -zё, -нё/нла*

III shaxs --- ---

II tip tuslovchilar

I shaxs -*ma(n)//ma(n)* -*mъz//mъz//s/pъz//pъz//s* -*ymъz//ymъz/s*

II shaxs -*sə(n)//sa(n)* -*sъz//sъz//s +ə(r)//la(r), -s, -sъə*

III shaxs -- (-*съ//съ*) -- (-*съ//съ*)+*la(r)//ə(r)*

III tip tuslovchilar

I shaxs - *ай(ьн)//ай(ьн)* -*айыq/айъk. -ъйё, -и:йк/ы:йq*

- *айёq// айёk, -йпү:, -әй/әй*

II shaxs -*гън//кън//g'ън//qън* -*ы/ы, -ыёг/ылаg, -йё/йёла,*

III shaxs - *сън//сън//sun//Sъ//Sъ//SU//SY* -*сън/сьн. -syn/syn*

Fe'lining funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- *r//ur//yr//ar//əg;* - *ədjək;*

-*mъsh//mъsh//mysh//mysh;*

-*gəp//kəp//g'an/qan/an/əp;*

-*дъёп, -йёtkəp, -dog'on;*

-*g'yъ//g'yъ. -adjəq/ədjək. -asъ/əсъ;*

Ravishdosh shakllari:

-*ə//a//й, -p//b, -ъb//ьb(p), -yb//yb, -yp//yp;*

-*g'əъ//g'əъ/qəъ//kəli;*

-*g'yncha//k'yncha//g'yncha//qyncha;*

-*g'ach//gəch//qach//kəch;*

-gəny//qəny//kəni//g'əny;

Harakat nomi shakllari:

-mq //maq //mək, -sh //sh //sh//ysh//ysh. - v/yv /y/v;

Fe'l zamonlari bilan bog'liq shakllar.

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu qo'shimchalar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar bo'ladi va bu holat shevani adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishga olib keladi. Misollar. O'tgan zamon shakli tuslanishi: *джарқатман* // *джарқансан*/ /*джарқан*; *джарқатъс*-/ /*джарқансъс*/ *джарқан*. Bo'lishsizshakli: *джаррағ'атман*/ *джаррағ'ансан*-/*джаррағ'ан*; *джаррағ'атмъс*/ *джаррағ'ансъс*/ *джаррағ'ан*.

Toshkent sh.: *бѣргѣтман* /*бѣргѣнсѣн*/*бѣргѣн*; *бѣргѣтмвуз* (ə)/*бѣргѣнсѣлѣ* /*бѣргѣшгѣн*. Fonetik o'zgarishlar. ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi: Qipchoq shevalarida: *kelъvedъm*/*kelъvedъh*/*kelъvedъ*; *kelъvedъk*/ *kelъvedъk*/ *kelъvedъhъz*/ *kelъvedъhъz*/ *kelъvedъ*/ *kelъvedъ*. Xorazm sh.: *barъvѣdъm*/ *barъvѣdъh*/ *barъvѣdъ*; *barъvѣdъk*/ *barъvѣdъhъz*/ *barъvѣdъhъl*/*barъvѣdъl*. Toshkent sh.: *бѣргъvѣdъm*/ *бѣргъvѣdъh* /*бѣргъvѣdъ*; *бѣргъvѣdъh*/*бѣргъvѣdъhъz*/ *бѣргъvѣdъhъl*/*бѣргъshъvѣdъ*.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida -*ѣт* (keyingi «т» undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida -*ѣр*, “дж”lovchi shevalarda -*джѣтър*, -*ѣѣтър*, Xorazm shevalarida -*ѣѣтър*, Qorabuloq shevasida -*ѣѣт*/ *ѣѣт* (*barѣѣтma*/ *barѣѣтsa*/ *barѣѣтts*; *qъlѣѣтmъs*/ *qъlѣѣтsѣlar*/ *qъlѣѣтts*. Toshkent sh.: *бѣргѣтман*/ *бѣргѣссѣн*/ *бѣргѣтts*; *бѣргѣтmmъz* (ə) // *бѣргѣссѣz*// *бѣргѣshъvѣtts*.

So'z yasalishi. So'z yasalishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud. Ayrim namunalar: -al/əl (Xorazm): *saral* (sargay), *azal* (ozay), *kəpəl* (ko'pay), -doh: *axshamadoh* (tungacha), *gechadoh* (kechgacha), -mək (Andijon, Farg'ona): *kokmək* (ko'kat), -chъq (Andijon): *toychъq* (to'ycha) va boshqalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egalik affikslaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo'llanish doirasini ko'rsatib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaksisi.

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. YU. Jumanazarovning o'g'uz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko'rgani yo'q. Ushbu leksiya matnida e'lon qilingan sheva materiallari asosida yuqorida qo'yilgan masalalarni yoritishga harakat qilamiz. Avval ta'kidlaganimizdek o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning so'zlashuv shaklini ko'proq aks ettiradi. Bu ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda ko'proq ko'zga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko'proq adabiy tilga xos bo'lgan xususiyatlar aks etgan.

1. So'z birikmalari. Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...dastaxondə yetmiş xyl əvqət təyhyər boptь (toshk).

Boshqaruv: Mən xəssəmmə əp chəqəy (toshk). Pəs-pəs tamdən qar йavar. (turk) Nan chəg'ardь («дж» lovchi sheva)

Moslashuv: Həsəndən atasь байлардн қолуда навча боб өткən (qatag'an shevasi). Sag'chь кыӳк шах əkkə depty (turk).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan:

Miymannarg'a adras kərpə tashladь. (Qatagan) Səm'z qoй qəmmat oladь (iqon). Lekin forsiy va arabiy izofalar kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida ayniqsa gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: Вър күп бър келдук Нәсән джайыг'а. Соңға мен отurdum чайъ чхър (samarq).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: Кәл айттыкъ: -пәмә берәсән?

...йетър айттыкъ комыссарг'а: - бърләр пәмә gunah қылды?

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: Вър күп 4 кършъ тузъ: қойър отыръшгәнәкән, тузъ:гә һър кәттә ләйлә:(к) ыһләрты (toshk.). Қызы бәйһъ кутър отыръвурсын, ендэгъ гәппъ бәйдән ешһытн, (toshk.).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: әпъ шуһытуп, Нәсән Қайқъ ertәдән кечкәчәһъ тһыһнәт қыр... (Qatag'an). Undalmalar qo'llangan: E, тәхсы, әхъ бързы бър рыгъмъз bog'an (toshk) va x.o.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?

2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap - fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So'z birikmasi - ikki mustaqil so'zning o'zaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv - ikki mustaqil so'zning grammatik ko'rsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv - hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv - qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya - gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo'laklarining gapdagi mavqeiga ta'sir etmasligi.

Mavzu. O'zbek shevalari leksikasi.

Reja:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.
2. Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari.

Matn

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida undagi bo'lgan aksariyat qatlamlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek tili lug'at qatlamlari quyidagicha bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar.
2. O'zlashgan so'zlar:

- arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
- forsiy tillardan o'zlashgan so'zlar;
- rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
- 3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.
- 4. Shevalarning maxsys so'zlari.

Umumturkiy so'zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo'llanadi hamda ular o'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga *yer/djer*, *ish/is*, *bash/bas* kabi va boshqa turli sohalarga oid/ so'zlar taalluqlidir. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik rus tilidan o'zlashgan so'zlar shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda bo'ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida forscha-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'prok vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo'lmagan til unsurlari negizida yangi so'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog'liq so'z va terminlarning yasashida ko'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri (elementlari) o'zbek tiliga oid bo'ladi va u yasama so'z o'zbek tilidagina qo'llanadi, masalan, *ishxona*, *bizneschi*, *tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi va sheva mulki bo'lib qoladi. Shevalarning maxsus so'zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. *O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so'zlar*. Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: *gəln bəyn* - kelin oyi, *nag'achə* - tog'a, *əchə* - *эй*, *damad* - *пəччə*. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *vəj* - narsa, predmet (aslida vaj-aytilgan so'z), *zat* - narsa (aslida kelib chiqishi ma'nosida), *kasa*-piyola (aslida *kosa* ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. *Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar*: xor.*dəshan* - tashqari, *shim.o'z*. *shev.yorpaq*-tuproq, qipch.*qəx* - qirq va boshqalar.

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi*:

chaqəɫ: (Tosh) - *byvək* (Farg) - *bala* (Shim. o'zb.sh.).

tyxym (Tosh) – *məʃək* («J»l) – *ʃymʁta* (Xor).

og'ʁ (Tosh) – *kəʃ* (Shim.o'zb.sh.) – *so:qʁ* (Xor).

chymʁʁ (Tosh) – *morcha* (Sam) – *qarʁndja* (Xor).

chopchaʃ (Tosh) – *mətəl* (Sam) – *ertəʃ* (Xor).

b) *ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:*

shʁʁ – Toshkentda arava kismi nomi, Farg'onada narvon;

byvʁ – Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

pəshʁə – Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

B) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:

nɔnpər – qush va parranda patidan yasaladi (Sam);

chəkʁch – yog'och va simdan yasaliib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Tosh);

dykʁ – duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek ayrim sheva vakillari ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlashlari mumkin: *tyʃnək* (shim.uzb.shev) // *dy:ʃnək* (Xor) – *sapcha/chapcha* («J»lovchi), bu endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so'z tugmoq tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa sop, ushlash mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni jargon va argolardan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida *kə'kʁ* (dollar), yallachilar tilida *ɔtar* (to'y), *ʃəkən* (pul) va h.o.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?
3. Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z – ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning lug'at tarkibi – ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon - ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam - tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.

Mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rifi.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. ***Adabiy tilning ta'rifi.*** Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin; «Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir». O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.

O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik me'yorlarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish — o'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti.

Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda «o'lik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «o'lik tillar» mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (u, o, ə, e, ɤ, ɔ) dialektdir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari asosan o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo'lib qoladi.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm*, *morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, *on əkkə/ikki* (Marg'ilon), *gəldə/keldi* (Xorazm).

Morfologik dialektizm. Badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shorda qoñ* (*shu erga qoy. Xorazm*).

Leksik dialektizm. Shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *nerə*(qayerga, Xorazm), *pəxək*(paxsa, Turkiston)

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etilgan. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Tog'aymurodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlar dastlab adabiy tilga singib ketish jarayoni qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va shu tariqa adabiy tilda o'zlashib ketishi mumkin

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?

2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?

3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.

4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til - me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari - adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt - adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til - muomaladan chiqqan til.

Mustaqil o'rganish uchun mavzu

O'zbek tilining dialektal bo'linishi (O'zbek shevalarining tasnifi).

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.

2. K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov tasniflari.

3. O'zbek: dialektologlari.

Matn

1. *O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.* O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab, ilmiy asosda urganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bula boshladi. Inkilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A.Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseev, N.Ostroumov, T.Giyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

-o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singlarmonizim va umlaut.

-tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki.

-o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri.

-shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi.

-so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt gypyxga bo'linishini ta'kidlaydi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

2. *O'zbek shevalari tasnifi.* O'zbek shevalarini dastlab professor K. K.Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga qo'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda professor E.D.Polivanovning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250 dan ortiq nomda yirik asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150 dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili» (1933y.), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922 y.), «O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunalari» (1928 y.) kabi ishlari mavjud.

Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E.D.Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyilni - birinchisi - metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va ikkinchisi - gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E.D.Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E.D.Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro, 2. Toshkent, 3. Qo'qon-Marg'ilon, 4. Andijon-Shahrixon, 5.

Namangan guruh shevalari, 6. Shimoliy o'zbek shahar shevalari, 7. Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. O'rta Xorazm (Gurlan, Bog'ot, Shobboz) shevalari, 2. «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 3. Qurama shevalari, 4. Shimoliy o'zbek (So'zoq Cho'laqo'rg'on), 5. O'rta o'zbek (qipchoq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Afg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz guruh, (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor Fozi Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, qarluq guruhlariga ajratadi.

Professor A.K.Borovkov tasnifi. A.K.Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab «a»lovchi va «ɔ» lovchi shevalarni farqlaydi. «ɔ» lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; «a»lovchi shevalarni esa o'z navbatida «y»lovchi va «j»lovchi shevalarga ajratadi. «y»lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; «j»lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A.K.Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1. O'rta o'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) Shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o'zbek yoki «dx»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi «j»lovchi shevalarni kiritadi

3. Janubiy Xorazm dialekti. Bunga Xonqa, Xazorasp, Shovot, Yangiariq, Gazovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. Alohida grupp shevalarga 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

Professor V.V.Reshetov tasnifi (tasnif to'liq keltirilmoqda).

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etnogenetik protsess hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining

bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialekt kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) shimoli-garbiy gruppaga – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu gruppaga o'zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpog' tillari kiradi.

2) janubi-g'arbiy gruppaga – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu gruppaga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) janubi-sharqiy gruppaga – bu gruppaga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili; qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tillari kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialekt kompleksi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili sostavida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila gruppaga vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qaraqalpog, tama, qishliq, ongut, qiyot, durman, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysidagina emas, hatto Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avloddan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini

har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlar bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar:

a) kontrast juft unililar [y-y, o-o, ы-u, a-a] ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;

b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rta ko'tarilishdagi unilarning diftonglashuvi: "e, yo, ye;

d) *uūm, buūm* kabi so'zlarda *-uū* diftongli birikmasining ishlatilishi;

e) qisqa-cho'ziq unilarning farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklarga bor);

f) so'z boshida *й* undoshining *дж(дж)* undoshiga o'tishi, ya'ni *й*-lashish emas, balki *дж*-lashish [й>дж] holatining mavjudligi: *джол<йол, джаман<йаман*;

g) *g'>v* o'tishi: tag' >tav, ag'ыз>авыз;

h) *g'>й, g>й* o'tishi: *йыг'ын>джыйын, тегды>тйды, сыгыр>сйыр*;

i) unililar o'rtasida *p,k,q* undoshlarining jaranglilashishi: qap>qabi, ek>egъn, chiq>chyг'ьp;

j) so'z oxirida *k, q* undoshlarining tushib qolishi: *saryq>sary, кычкык>кычкы*;

k) so'z boshida *h* undoshining ortishi: *ayvan>hayvan*.

Qipchoq lahjasining shevalari o'z fonetik belgilariga ko'ra dj-lashgan bo'lib, ularning ko'pchilik qismi esa a-lashgan, ya'ni *a* unlisi bo'lgan so'zlar o'z intakt formasida o'sha unlini saqlagan (masalan, *ata, bala*||ad. orf. ota, bola). Biroq qipchoq shevalari orasida ɔ-lashgan shevalar (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman shevasi, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari, Ohangaron vodiysidagi qurama shevalarining bir qismi) ham borki, ularda ham xuddi o'zbek tilining shahar shevalaridagi kabi qadimgi turkiy *a* unlisi ɔ unlisiga o'tgan (a>ɔ - ɔta, bola va boshqalar).

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich va tushum kelishiklari affiksida -n//d//t tovushlarining almashinishi: *-nyng//nyng, -dyng//dyng, -tyng//tyng, -ny//ny, -dy//dy, -ty//ty*.

b) shaxs olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli *mag'an, sag'an, ug'an*;

v) hozirgi zamon davom fe'lining *-джатыр* bilan yasalishi: *бараджатыр*;

g) kelasi zamon sifatdoshining *-тыг'ан* bilan yasalishi: *келатыг'ан* (qozoq: tin).

II. O'g'uz lahjasi.

Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek Toshhovuz va To'rtko'l shaharlarida ham o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) gruppasi shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

O'g'uz lahjasining eng muhim o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

Fonetik xususiyatlar: a) o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unilarning mavjudligi;

b) qisqa va cho'ziq unilarning farqlanishi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unilar (birinchi darajali cho'ziq unilar)ning mavjudligi: at (hayvon)

-a: d (ism), ot (o'simlik) - o:t (olov);

v) so'z boshida **t** va **k** tovushlarining jaranglilashishi: **ṭṭl** (ad. orf. til), **gəl** (ad. orf. kel);

g) **k** va **g** undoshlarining maksimal yumshoqligi;

d) "**bol**" fe'lining boshidagi **b** undoshining tushib, "**ol**" tarzida talaffuz etilishi (**bol** > **ol**) va boshqalar.

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich kelishigi affiksining – **ung/ung** formasida ishlatilishi: **atung bashi** \ad. orf. otning boshi;

b) jo'nalish kelishigi affiksining –a/ə formasida qo'llanishi: **atma** \ad. orf. otimga;

v) kelasi zamon formasining –**ḍḡaq/ḍḡək** affiksi bilan qo'llanishi: **gələḍḡək**;

g) istak fe'li formasining –**ḡ/ḡ** affiksi bilan ishlatilishi: **gələḡ**;

d) bərsəḡə (ad. orf. bersangchi) tipidagi buyruq fe'li formalarining mavjudligi va boshqalar.

O'g'uz lahjasi shevalar miqdoriga va shu lahjada so'zlovchi aholi soniga ko'ra o'zbek tili dialekt kompleksida (boshqa lahjalarga nisbatan) oxirgi o'rinda turadi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630 yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli gruppalariga kiritganlar, Holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy plandagina emas, balki hozirgi paytdagi holatida ham - fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi. Shu narsa shubhasizki, hozirgi paytda "umlaut" mavjudligiga qarab xarakterlanadigan shevalar territoriyasi, o'tmishda, albatta, ko'proq va kengroq bo'lgan.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til kollektivi sostavida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyligi bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumyo'ldan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand gruppasi shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining

minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm prosessini, prinsipial bir-biridan farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir protsessini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Umumplanda bu lahjani tubandagi gruppalariga bo'lish mumkin:

I. Farg'ona gruppasi.

1. Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. O'sh-O'zgan dialekti. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent gruppasi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

III. Qarshi gruppasi.

1. Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari)

Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'yz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi). Bu dialekt tojik tili bilan gibridizatsiyasiga ko'ra hamda har xil formalarda bilingvizmni saqlashga qarab xarakterlanadi.

IV. Shimoliy o'zbek gruppasi.

1. Iqon-Qorabuloq dialekti. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish prosessida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. **Turkiston-Chimkent dialekti.** Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz til elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq til elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi shevalar lingvistik jihatdan o'zlariga xos bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar : a) ch/sh undoshlarining almashinishi: Toshk. Mapg'., And., Namang. *t̪sh//ch̪sh* (tish); Toshk. *ch(̪)shl̪a//uyg'* (Qashg'.) *ch(̪)shl̪a* (tishla); Toshk. *tysh̪t̪ə//chysht̪ə//uyg'*. *chysht̪ə* (tushdi);

b) o'zak va affikslarda **q-k//g'-g** undoshlarining saqlanishi. Masalan, uyg'. *t̪ar̪g'//t̪ar̪q* (tariq), *s̪ar̪q* (sariq), *ach̪q* (ochiq), *yryg'*; Toshk. *katt̪g'* (qattiq), *t̪ar̪g'* (taroq), *ort̪g'* (o'rtoq), *q̪sh̪l̪g'//l̪q//q̪sh̪l̪g'//l̪q//q̪sh̪l̪g'//l̪q* (qishloqlik); Namang. *yog'//yog'* (yo'q), *b̪el̪g* (bo'lak, boshqa), *b̪r̪ kylyg* (bir kunlik), *b̪el̪g'* (baliq). Olmoshlarda: uyg'. Toshk., *qand̪g'//qandaq* (qanday, qandoq), *and̪g'//andaq*, *shynd̪g'//shyndaq*. *bynd̪g'//byndaq* (andaq, shunday//shundoq, bunday//bundoq).

So'z oxirida **g'** undoshining saqlanishini qadimgi turkiy yozma yodnomalarda - orxun yozuvlarida, "Qutodg'u bilig"da, Mahmud Qoshg'ariy "Devon"ida uchratamiz. Bu xil pozitsiyadagi **g'** undoshining jarangsizlanib **q** undoshiga o'tishi haqida aytilgan ayrim fikrlardan birida bu fonetik xususiyat (ya'ni **g'>q**) jonli shevalardan ba'zilarining shakllanishida ta'sir ko'rsatgan eski dialektlardan biriga (ehtimol, qarluqlarga) xos belgidir deb hisoblanishi xarakterlidir;

v) turli holatlarda **q//x** undoshlarining almashinishi: uyg'. Toshk., Namang., *toqta//toxta*, *toqsan//toxsan*, *baqtyq//baxtyq*

g) **l//n** undoshlarining almashinishi: uyg'. *k̪̄un̪ək//k̪̄ül̪ək//Toshk. k̪̄un̪ək//k̪̄ül̪ək//k̪̄ün̪̄;*

d) to'liq progressiv assimilyatsiya, masalan, tushum kelishigida: Toshk. *tyzz̪ < tuzni*; *̪shsh̪ <_ oshni*; *tem̪rr̪ < temirni*; Namang. *q̪shsh̪ < qushni*, *g̪pp̪ <_ g̪p̪n̪*, *̪shsh̪ <_ ̪sh̪n̪*;

e) uyg'ur tilining asosiy fonetik xususiyatlaridan biri "umlaut" bo'lib, birinchi bo'g'inda kelgan quyi ko'tarilish **a//ə** unlilarining ikkinchi bo'g'inda kelgan yuqori ko'tarilishdagi **̪'** unlisi ta'sirida **e** unlisiga o'tishidan iborat: *at̪ > et̪* kabi. Bu spetsifik xususiyat Namangan shevasida uchrasa-da, Toshkent, Margilon shevalarida uchramaydi;

j) Namangan shevasi (xuddi uyg'ur tilidagi kabi) tovushlarning tushishi va tor unlilarning qisqaligi bilan xarakterlansa, bu xususiyat, qisman bo'lsa-da, Toshkent shevasida ham mavjud, masalan, qiyos qiling: Toshk.

Namang. *ədāmlə keldələ, bəzə>bzə, slə>slə;* Toshk. *бэрывдэм>бэры:дэм>бэрып едэм;* Namang. *бэры:дэм.*

Fonetik xususiyatlariga ko'ra qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi й-lashgan shevalardir. Shahar shevalari va ularga territorial yondosh bo'lgan qishloq shevalari **дж**-lashgan gruppaga taalluqli.

Morfologik xususiyatlar: a) Toshkent, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon shevalarining barchasida ham ot turlovchi qo'shimchalardan -nъ affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi. Qaratqich-tushum kelishigi affiksining fonetik variantlariga ko'ra bu shevalarni ikki gruppaga ajratish mumkin:

A. -nъ affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilib kelganda, uning birinchi tovushi to'liq progressiv assimilyatsiyaga uchrovchi shevalar (unli bilan tugagan so'zlarga bu affiks qo'shilganda -nъ saqlanadi). Bunga Toshkent, Namangan hamda o'z fonetik xususiyatlari jihatidan shahar shevalariga yaqin turuvchi ba'zi qishloq shevalari kiradi: Misollar: Toshk. *tyzzə< tuzni, tmmə<tomni, gəppə<gapni;* Namang. *əttə<otni, tēllə<tolni.* qiyos qiling, tushum kelishigi: Toshk., Namang. *əttə* (otni); qaratqich kelishigi: *əttə* (boshi).

B. Tushum-qaratqich affiksidagi -n//d//t tovushlarining almashinishi bilan xarakterlanadigan shevalarga Andijon, Marg'ilon, Qo'qon gruppasi shevalari kiradi. Mana shu xususiyatlariga ko'ra mazkur shevalar o'zbek tilining qipchoq shevalariga yaqinlashadi. Qiyos qiling: And., Marg'., *Qo'qon. tāsəŋ kordə, əštə məzəŋ, tēdə kestə;*

Mazkur shevalar gruppasi hozirgi zamon davom fe'lini ifodalovchi ikki morfologik belgiga ega:

1) -vət va uning fonetik variantlari: -vət, -vat, -yt; Toshkent va unga yaqin bo'lgan qishloq shevalarida, masalan, Parkentda -vət; Qiyos qiling: Uychi. -vət, Namang. -yt.

Quyidagi paradigmalarni qiyos qiling:

T o s h k y e n t p a r a d i g m a s i :

birlik

ko'plik

I *бэрывдэмən > бэрывдммən*

бэрывдтмэз > бэрывдммэз

II *бэрывдтсэн > бэрывдссən*

бэрывдтсэз > бэрывдссэз

III *бэрывдтə*

бэрывдтələ

N a m a n g a n p a r a d i g m a s i :

birlik

ko'plik

I	<i>qʁlyttʁmʁn</i>	<i>qʁlyttʁmʁz</i>
II	<i>qʁlyttʁsʁn > qʁlyssʁn</i>	<i>qʁlyttʁsʁz</i>
III	<i>qʁlyttʁ</i>	<i>qʁlyttʁ</i>

Uygʻur paradigmasi:

birlik

koʻplik

I	<i>qʁlvʁvʁtʁmʁn</i>	<i>qʁlvʁvʁtʁmʁz</i>
II	<i>qʁlvʁvʁtʁsʁn</i>	<i>qʁlvʁvʁtʁsʁz</i>
III	<i>qʁlvʁvʁtʁdy</i>	<i>qʁlvʁvʁtʁdy</i>

Bu formalarning genetik jihatdan birligi, ya'ni bir manbadan kelib chiqqanligi aniq koʻrinib turibdi. Toshkent va Namangan formalari *qʁlvʁvʁtʁmʁn* formasining keyingi fonetik rivojidirki, buni Toshkent va Namangan shevalarida uchraydigan oraliq variantlar ham isbotlay oladi. Masalan, Toshkent oblastining Parkent shevasida *qʁlvʁttʁm* va *qʁlvʁttʁmʁn* kabi bir ma'noda qoʻllaniladigan formalarni uchratamiz.

Namangan formasi **-yt** fonetik qonuniyatlar asosida oʻzgargan boʻlib, u aslida **-vat** affiksiga borib taqaladi. Bu formaning evolyutsiyasi quyidagicha boʻlgan: **-vat>-vot>-ot>-yt**. Namangan shevasida *qʁlyttʁ* formasi bilan baravar qoʻllanadigan *qʁlottʁ* formasi (*qʁlyttʁ* formasining oraliq fonetik varianti)ning mavjudligi fikrimizning dalilidir. **-vat** affiksining rivoji Namangan shevasidagidek **-vat>-vot>-at>-ut** yoki Toshkent shevasidagidek **-vat>-vot>-vʁt** yoʻli bilangina emas, balki Uychi shevasidagidek (umlaut hodisasi bilan izohlanadigan) **-vat>-vʁt** shaklida ham yuz bergan;

2) **-ʁp** formanti Fargʻona vodiysidagi barcha shahar (Andijon, Margʻilon, Qoʻqon va boshqa) hamda oʻsha shaharlarga yaqin boʻlgan qishloq shevalariga xosdir. Tubandagi paradigmalarni qiyos qiling:

birlik

koʻplik

I	<i>qʁlʁʁptʁn>qʁlʁʁppʁn</i>	<i>qʁlʁʁptʁz>qʁlʁʁppʁs</i>
II	<i>qʁlʁʁpsʁn</i>	<i>qʁlʁʁpsʁz</i>
III	<i>qʁlʁʁptʁ</i>	<i>qʁlʁʁptʁ</i>

Fargʻona paradigmasiga (Namangan shevasidan tashqari) **-ʁp** formantiga borib taqaladigan **-ʁp** affiksli Samarqand formasi ham yaqinlashadi:

birlik

koʻplik

I qabɹpman

II qabɹpsan

III qabɹpty

qabɹpmɹz

qabɹpsɹz

qabɹpty

Samarqand shevasida qayd etilgan -ɹp affiksidaɣi ochiq ɹ fonemasi o'zining turg'unligi bilan xarakterlanadi. Biroq Toshkent shevasidaɣi -vɹt qo'shimchasida uchraydigan affiksali unli ɹ va Farg'ona varianti -ɣap daɣi a unlisi o'zbek shevalarida turli ko'rinishlarga ega. Masalan, -vɹt affiksidaɣi ɹ unlisi oldingi qator unli bo'lishi ham mumkin (qiyos qiling: Uychi. -vɹt); -ɣap (Farg'ona) affiksidaɣi oldingi qator a unlisi orqa qator a unlisi orasida tebranib turadi (bu holat ayniqsa boshlang'ich formada yaqqol seziladi): *keləyātər~keləyātər~keləyɹtər*. Bunday holat qipchoq shevalarida ham mavjud: *keləɟātər~keləɟātər~keləɟɹtər* (*keləyātər~keləyɹtər~keləyɹtər*)

-ɹp affiksidaɣi ɹ fonemasining Samarqand shevalarida turg'un bo'lishi unda tojik tili elementining mavjudligi bilan izohlanadi. Boshqa o'zbek shevalaridaɣi ə < a > ɹ holatining sababi esa boshqachadir.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidaɣi shevalarning morfologik xususiyatlari juda kop bo'lib, ularni yana davom qildirish va har bir shevaga xos dialektal farqli xususiyatlarni ko'plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri, genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, o'ziga xos tor dialektal ko'rsatkichlarga ham ega. Bularni o'rganish esa mazkur shevalarning tashkil topishi va rivojlanish tarixini aniqlashga yordam beradi.

Shu narsani ko'rsatib o'tish o'rinliki, Toshkent shevasida qo'llanuvchi o'tgan zamon (I shaxsdagi) -*ɹmɹz/-ɹmyz* (ad. orf. -*dik* o'rnidaɣi) forma bir qator yozma yodgorliklarda ham qayd qilingan. Toshk. *ɹldɹmɹz* (ad. orf. oldik), *berɹmɹz* (bordik), *ɹshtɹmɹz* (ichdik), qiyos qiling: Toshkent shevasida tubandagi variantlar ham mavjud: keldy:, ɹldy:, ɹshty: (so'z oxirida ikkinchi darajali cho'ziq unli mavjud) yoki *keldyza*, *ɹldyza*, *berdyza*, *ɹshtyza*. Etimologik jihatdan Toshkent formasi -*ɹmɹz* hozirgi o'zbek adabiy tilidaɣi -*ɹk* (-dik) formasiga nisbatan birmuncha qadimiydir. Chunki bu formani Kul-Tegin sharafiga yozilgan yodgorlikda [*səzlaştumuz* (biz) – so'zlaşhdik, *burtumuz* (biz) – berdik *utdumuz*-(biz) etdik (qildik)], Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida, Ibn-Muxannada, Muhammad Solihning "Shayboniynoma"sida ham uchratamiz. Bu formaning boshlanishini, shubhasiz, Qoraxoniylar davridaɣi til traditsiyasidan izlamoq kerak.

O'zbek tili dialektal sostavini qardosh va qardosh bo'lmagan qo'shni tillar bilan aloqadorligini, umumiy tarzda, grafik shakl orqali tubandagicha ko'rsatish mumkin:

Uyg'ur tili	→	I qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi		←	Tojik tili
qozoq qoraqalpoq tillari	va →	II Qipchoq lahjasi	III O'g'uz lahjasi	←	Turkman tili

Sxemada I, II, III raqamlari bilan ko'rsatilgan (nuqtali chiziqlar orqali ajratilgan) uchta lahja o'zbek tilini tashkil etadi. Darvoqe, o'zbek tili shu qayd etilgan uchta turkiy komponentning birlashuvi natijasida tashkil topgan: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga yaqin bo'ib, tojik tili bilan ham etno-lingvistik aloqada bo'lgan; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin; 3) o'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.

3. *O'zbek dialektologlari.* O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozil OLIM, A.K. Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari etishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh.Shoadurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzaev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G'ylomov Y.G'ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, O.Madrahimov, T.Yuldoshev, N.Rajabov, X Doniyorov, Q.Muhammadjonov, T.Nafasov, A. Juraev, Y. Ibrohimov, va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'ekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlaridan o'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tamonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

II bo'lim

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar

(Shevalardan yozib olingan matnlar)

Toshkent shevasi

Suhbat

Мән озъм ескъ бѣ:вѣммән. Хъзър онуч сотъх йеръм бѣр. Йѣрмъ тѣк, йѣрмъгѣ мевѣльй дѣрѣхлѣ еккѣммән. Әлмѣ-пѣлмѣ, нок-пѣк дъгѣндѣй - хѣммѣсѣ бѣр. Әзгънѣ сѣвзъ-пъйѣз, кѣртъшкѣйѣм екѣммән, йѣгулувгѣ йѣрѣшѣ. Бѣллѣ дѣлѣдѣ ышлѣшѣдѣ. Кѣрп кѣлдъм, кѣдъм мѣнѣм дѣлѣдѣ ышлар-ѣдъм. Хъзър тѣмѣркѣгѣ еккѣн нѣрсѣлѣргѣ, тѣккѣ кѣрѣп турѣмән. Джъм туръболѣдѣ дъйсѣсмъ, ышлѣп оргѣнгѣн эдѣмгѣ. Йѣздѣ дѣлѣ бѣгъдѣ кѣрѣвулчъльйѣм кълѣмән, бѣллѣгѣ йѣрдѣм босън дъп. Ышкъп къмъллѣп тургѣнггѣ нъмѣ йѣссън. Къмъллѣсѣнг кър эшѣсѣн дъйъшкѣн. Кѣлъң сьзгѣ бѣ:дѣрчъльйдѣн гѣпър-берѣкълъй. Бѣ:нъйѣм джѣ ыш кол блѣдѣ. Ертѣ кохлѣм тѣк эчълѣдѣ, шорѣсѣ осып кѣтмѣстѣн. Пѣйѣлѣ сьңгѣн, бѣгѣзлѣ чушъп кѣткѣм босѣ, ышкѣм, бѣшкѣттѣн ышлѣнѣдѣ. Бу шундѣ: болѣдѣ; сьңгѣн пѣйѣнъ эл тѣшѣп оннъгѣ йѣңгъ пѣйѣ койълѣдѣ, кѣгън пѣйѣлѣ егъп ышкѣм кълънѣдѣ. Пѣйѣгѣ йѣсбѣшлѣтъп бѣгѣз бѣйлѣнѣдѣ. Бѣгѣззѣ ыстѣй мънѣм бѣйлъйвуз. Тѣллъ ынгъчкѣ нѣвдѣсънъ ыстѣй дъйвуз. Кѣгън тѣккѣ ышкѣмгѣ котѣрѣвуз. Нѣвдѣлѣрънъ тѣрѣп чъптѣмънѣм бѣгѣзгѣ бѣйлѣп койъвуз. Йѣздѣ тѣк осып, ышкѣммъ орѣп кѣткѣндѣ х'ѣмтѣв (< хѣмтѣк) кълѣвуз. Бомѣсѣ нѣвдѣ пышмъй кѣлѣдѣ, узымѣм бѣмѣзѣ болѣдѣ. Х'ѣмтѣв къгѣндѣ кун йѣхшъ чушѣдѣ. Нѣвдѣйѣм пышѣдѣ, узымѣм шърѣлѣ болѣдѣ. Кун йѣхшъ чушъшычун бѣйлѣнъ йулъп тѣшлѣшшъ хѣмтѣв дъйвуз. Узым пышкѣндѣ ышкѣммъ устыгѣ бѣгъгѣ ортѣсыгѣ хѣвѣзѣ кълѣвуз. Хѣвѣзѣдѣ отърѣп кушшъ коръйвуз. Йѣздѣ тут пышъгъдѣм бѣшлѣп кѣрѣйѣлѣ:, чуғурчу: кѣлѣдѣ. Коръп турмѣсѣн узыммъ шъльп кѣтѣдѣ. Тѣртѣрѣй чѣлѣсѣн кѣчѣдѣ. Әнув кѣттѣ йѣңң:гѣйѣм қонңър: къп койѣмән, куш коръшкѣ. Қонңърѣ :нъ пѣкърдѣн кълѣмән. Пѣкъррѣ ычъгѣ бѣттѣ темъррѣ сьслътърѣп бѣйлѣп, пѣкъррѣ йѣңң:нъ уччъгѣ сьсп койѣмән. Ычъдѣгъ темъргѣ кѣнѣп бѣйлѣп хѣвѣзѣгѣ тѣртъп кѣлѣмән. Хѣвѣзѣдѣн туръп кѣнѣппѣ тѣртъп кѣсѣм, дѣрѣңң-дуруңң къп кѣтѣдѣ, куш бѣлѣсѣ йолѣп коръсънчъ. Хѣвѣзѣдѣ йѣстѣмән, кушшъ эвѣзѣ кѣсѣ, йѣткѣн

джэймдэ кэнэппэ тэртэп койэмэн, коңнэрд: джэрэнлэп кетэдь, куш бэккэ йолэмьидь. Кечэсьям хэвэздэ йстэмэн. Йэззэ тэссык дым кечаларьям отта (<у ерда) ғыр-ғыр шэмэл. Хэвэздэ йстышшыям гашты бэр. Бу йыл йэздэ бэр келыйла. Хэвэзэгэ джэй кы-берэмэн, ошэндэ былэсс хэвэзэнь гаштынъ. Ертэлэп ыккы-вэш шакэрэнгуллъ (тож. шакар ангур) сувгэ сеп, муздэй кып берый, кэрсыллэгтып йеп корың, ошэндэ былэсс бэргы, узыммы хэсыйэгтынъ. Узым джэньвэрэм мын-бэр дэрткэ дэвэ. Е, рэстэнэм нымэ дывэтувдым. Хъ, бэ:дэрчэлыгэ кесэв (< келсак), куздэ узымла узып элыңгэндэн кегын тэккы комыш керэй. Комышдэн элдэн узыммы зэңгы, нэвдаларынъ ышкэмдэн чушырып хэсылсэз нэвдалэ кесып тэшлэнэдь. Кегын коңдэ: кылынэдь. Узыммы нэвдаларынъ йыгып бэйлэп кыйышыш кундэ: дыйвуз. Коңдэ: кыгэндэ узыммы нэвдалары йткызып, узун кып нэвдэмынэм бэйлэп койыладь. Кегын устыдэн бэрдэ йэпсэйям буйладь, турпэ: йэпсэйям боладь. Мэн бэрдэгэ комэмэн. Энув кэлэвэтты устыдэгэ тэк аймэкы. Унъ коммыймэн, оргэнгэн, кыштайям турвурэдь. Энувныям аймэкы кымэкчымэн. Джэйдэнь устыга чыкэрвэрэмэн. Ошэнь устыдэ сеп йэтурсын, хэвлыгэйям сэйэ берэдь. Келгусы йыл мэмбэ кырымскэнь пэрхыш кымэ: чымэн, пэрхыш кып копэйтэрэмэн. Мундэнэм бэттэ соры кып кыйый, йэхшы турэдыгэн узым, мэгызыям кэттэкоргэнныкыдэн кылышмыидь. Кэлэмчэсыдэн сызгэйям бэттэ екып берый, бэхэнэмынэм узымлыи боп кэлэсс, узымлыи ойгэ нымэ йессын, о лым.

Farg'ona shevasi

Эртаклар

Бэр кун девэнайы Машрэп сэхрэгэ сэйыл еткэнь чыккэныды. Сэхрэдэ бэрэйэгтып этрэпыйэ кэрэсэ бэр дейкэн кош хэйдэйсткэнымыш. Дейкэн кош хэйдэрэкэн-у, Машрэпты йэзгэн гээллэрьдэн бэрынъ бузып куйлэйэткэнынъ ешытыпты. Дейкэн хэйдэлгэн шудгэрны мэлэ бэсып өткэч, Машрэбэ девэна мэлэ бэсылгэн йердэ айэк вэ қолларымнан бузыпты. Бунъ коргэн дейкэн, „дэ:д-пэрийт“ кылып: „ей девэнайы Машрэп, не сэвабдуркым, мэнь мэлэ бэскэн йерымъ бузэсэн?“ - депты; уңгэ джэвэбэн девэнайы Машрэп „сэнь мэлэ бэскэн йерыйны шул сэвэптынъ буздымкы, мэнь йэзгэн гэээльмы бузып айтурсэн“, - депты.

Дейкэн Машрэптэн узр сорэпты.

Кунлардэн бэр кун ылан эрыгэ шундэй депты: дунйэдэ нымэнь егы шырын экэнлыгынъ сорэп, дунйэдэгэ бэрчэ етларды тэгтып келышты буйырыпты. Эры кетыпты. У дунйэнь эйналып бутын етларды тэгтып, кечыгып қалгач, қалдыргыч уннэн хэбэр элыш учун йолгэ чыкыпты. Йолдэ эрыгэ дуч келып уннэн сорэпты: „дунйэдэ нымэнь егы шырын

екән", - деп сорагач, әрә айтыпты: дунйәдәгә бәрчә етлардән әдәм етә шәрьән екәннән айтыпты. Қалдырғач әрәнә „тәһһәнә чәқар бәр опәй", - дептә. Әрә тәһһәнә чәқарған екән тәһһәнә чышләп, узып әлһәптә.

Әрә сәков хәлдә ыланьдә әлдәгә бәрһәптә. Бәрһәп ылан әрдән сорапты. Әрә ғуңғылләп джәвәп әйтәлмәптә. Қалдырғач әйтәптә: „дунйәдәгә бәрчә йәхшә етлардән курбәкәнә етә шәрьән екән, дһәһәптә", - дептә. Шуннан буйән ыланнә йемәшә курбәкә етә болһәп қәлһәптә.

Борь бәлән тулкә екаләсә джә: қәлһән дос болһәшәптә. Улар бәр кун бәр дәштә кетәйткәнләрдә джәдә қәннәләрә әчқәлһәп, нәмә қылышһәнә былһәшмәстән у йәқ - бу йәқларигә қәрәшсәкә, узәқтә бәр бәғ (бәх) корһәһәптә - қорғәнәдә ычәдә. Нней унәгә йәқһән бәрһәшәптә, йәқһән бәрһәшәп узәм оғылһәх қәлһәхчә воһәшәптә. Қәрәшсәкә, қорғән джәдә бәләтәкән. Нәмә қылышһәнә былһәшмәстән қәрәшсә әмзәһәп турғанәкән. Шу әмзәһәдән бәр бәлә қәлһәп қәсәһәп йәһәп отһәшәптә - екаләсә; шундә тулкә борһәгә бәр гәп әйтәптә: „Узәмләр хоп пәһәшәптә - йәтәһәп, узәмдә шундә йәһәлһәккә тойһәп бунһәмзәдән чәқһәп кәсәһәп", - дһәптә. Рә:сә узәмдә екаләсә йәһәдә. Тулкә шундә хәһәлә ышләтәптә. Хәһәлә ышләтәп, бунһәгә бәр узәмдә тәқвәһәптә - екалә бунһәгә узәмдә тәқвәһәп, борһәгә: „хәһәһәм қәннәң тоймәдәһәп дептә. Борһә унәң сәрә шәһәһәп, қәзқһәп йу::рәһәптә узәмдә. Әхәрә қәннә йәһәһәп кетәдәһәп дәрәдјәгә йәһәп қәһәптә. Шундә тулкә дувәлдә устәгә ы:рәһәп чәқвәһәп, хә:дһәп „бәғһән әкә оғәрә кеттәһәп ::" - деп чәқәро:рәһәптә. Шундә борһә нәмә қылышһәнә былһәшмәстән әмзәһәкә йуғәрсә, әмзәһәкә сәғмәптә. Дувәлгәһәм ыргәһәлмәптә. Шундә бәғһән чәқһәп қәһәп, рә:сә тохмәғләп урәһәптә. Чәлә олһәп қәһәп тәһләһәптә. Шундә бәғһән ендә борһәнә олһәп қәлдә деп кетәһәптә - әрқәсәгә қәрәп. Шундә келтәһәдә зәрбәһә борһәнә йәгән узәмләрә чәқһәп кетәһәптә. Тулкә дәрроу дувәлдән ыргәп чушәптә - хәл-әхвәл сорагәнә. Тулкә әлдәнә әлһәп борһәгә әйтәптә-дә: „мәһәһәм әһһәрдә рә:сә кәлтәһәләштә. Екалә бәқһәнәмә әләлмәһә қәлдәһәп. Тур ендә кетәмзә", - дептә борһәгә. Борһәһәм „мәһәлә бо:мәсә" деп әмзәһәдән әлдән отһәптә. Әрқәсәдән тулкәһәвәй отһәптә. Қәрәсә борһә джә:: хәлләсәләп кетәйткәнәһәп. Тулкә ойләп корһәп қарәсә, борһә әлдән кетәһәптә. Кейһән тулкә „вәһә йәғәһәп!" - деп әхсәғләһәп йурәһәптә. Унәгә борһәнә рәхәм кәһәп, кә әүкәмгә мәнвәл -бо:мәсәһәп", - дәдә. Шундә тулкә мәнвәһәп „хәх ешәғәһәп, сәнә әлдәмәсәһәп кәһәп әлдәһәмән". - деп борһәнә мәнһәп тәққә қәрәп чәқһәп кеттә. Шу мәнән борһәһәнән тулкә мурәдә мәхсәтәгә йәһәптә.

Suhbat

-Ышгъмъз зэрурэг, бшкэ күнъ келэрмъз,
-Хэй... дэрэп кетуссълэйа, тэбэ, бшкэ кельнэ бомасэ.

**Samarqand viloyati дж- lovchi shevalaridan namuna
(Qulota qishlog'i)**

Айт-айт Кэръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдыраған тыгъндъ катқа салар.
Бул дунйада войнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңъ ақыр алар.

Вөлән кайдан чығадъ сөз бомаса,
Кым джетәләп джүрәдъ көз бомаса,
Адамзаттъ бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың баласъ харьмайды,
Дәръ дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джахшыға айтқан сөзың дасмайды,
Джаманга айтқан сөзың парьмайды.

Бештъ бешкә қоссаңнар вом боладъ< ўн бўлади,
Вон тоқлынъ терьсъ том боладъ, <тўн бўлади.
Джыгъттъ алған йарь джақшы боса,
Бър муратқа джеткәнъ шо(л) боладъ.

Тойға мьнгъп келгәнъм джыйрән чыбар,
Қой- қойдағы қувмақ сөз быйдән чығар,
Джыгъттъң алған йарь джақшы боса,
Тал чыбықтай буралып үйдән чығар.

Арғымақтың баласъ харьмайды,
Дәръ дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джыгъттъң алған йарь джақшы боса,
Йеки жеңи сьрайәм тозьмайды.

Тойға мьнгъп келгәнъм қуралай көк,
Авдарылып чапаман айылым берк.
Қыздь көргән джерьмдә қыльгым көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадъм деп.

Тойга мьньп келгәнмән чьбарьмдь.
Чьбарьмға тақкамман томарьмдь,
Беш, алты авыз сөзъм басып айссам,
Таркатар тәмәкьдәй кумарьмдь.

Той-той базар, той базар боса бүгън,
Уй айлана кумар көз қонса бүгън,
Джакшьлар кьзыл гулдәй толса бүгън,
Джаманнар джапрак больп солса бүгън.

ЎҒУЗЛАҲЖАСИ УРҒАНЧ-ХИВА ШЕВАСИ гүррьн

Мән он сәккьз йа:шъмда қой бақар әдъм. Атам кассапчьльк әтәр әдъ. Мән қой бақмақа бър геткәннән он-ом беш гүндә бър гәләрәдъм. Бър гүн гәсәм, бьзләнъ еләтнъ ақсаққальнъ йьпәкнъ оғьллаптьла. Бу ақсаққалнъ Мәтмырат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчьльк(тұкувчилик) әтәрәдъ. Бу оғьллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бақыштан гәлийәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғьллаңнан; Бър гүнъ гешлькә гәльп, оғьллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам вула вьлән урышть, болмадь. Соң йанкь ақсаққал йаньна бър тода байлань алып, хана арз әтмәкә барьптьла. Хан мәнъ чакьртьрдь. Мәнъ иккь пашшап(миршаб) альб гетть. Мәннән, „йьпәкнъ качан алдъң, нешәтьп алдын” дәп сорадьла. мән хәммә вақьйань сөлләб бәрдьм. Качан қой бақыштан гәлийәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоклькьнъ айттьм. Хан маңа йи:рмә тазий урышнь буйьрдь. Мәнъ урып зьндана ташадьла. үч гүннән соң мәнъ қазьға қоштьла. Қазьға Мәтмырат ақсаққаллам бардь. қазь бьзләдән вақьйань сорадь. мән хәммәсьнъ айтьб болғаннан соң: „шу айтқалларьң рас воса, ант иш” дәдъ. мән ант иштъм. вуам хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғьлладь” дәдъ. қазь вунь сөзьнъ қуватладь. Маңа қарап қазь. „йьпәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нънда бьрәв ба:мәдъ?” дәп сорадь. Мән айттьм, „йиби, - дәдъм, - мән йьпәкнъ оғьлламадьм, - дәдъм, - мәнъ вөзьм хәр вақьттан өй йа:на бър гәльб гетәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ оғьллаңнаньна үч гүн боған әкән, йәнә мән вунь кьм бьлән оғьллйман?” дәдъм. қазь мәнъ гәпъмә кулақ салмада:м, маңа „қьрк тьлла төльйсән” дәп хөкүм чьқардь. Шүндәтьп, атам бар дунйасьнъ сатьп, зордан қьрк тьлла төләп, мәнъ қутқарьб алвәдъ.(Хива шаҳари)

әртәк

бър варәкән, бър йогәкән, бър пашшань Айзада дейән кы:зь варәкән. бър гүнъ Айзада атась вълән шәтрәнч ойнъидь, атасьнь утадь. атасьна иззә вәрьп: „өйнъ өй этәдағанам хатын, ейнь йок. этәдағанам хатын" дъйдь. вуннан соң, атась „йенә ойнъймъз" дъйдь. Йенә:м ойнъидьла. Айзада йенә ойнап, атасьнь утадь. үчънжә мәртә ойнағанда:м шунныйм боладь. Айзада йенә атасьна иззә вәрьп: „өйнъ өй этәдағанам хатын, өйнъ йок этәдағанам хатын" дъйдь. Айзадань атась уйальп чыкып гетәдь. Пашша кы:зьнь сөзьнә дым қарь гәләдъдағын, сарайна варьп: „жалладла, барьң, кы:зьмнь өлдърън" дъйдь. Пашшань бър да: на вәзи:рь варәкән, шу вәзи:рь „пашшайм, бълйән бълп сөллйдь, бълмәйән гүлп сөллйдь, навчун өлдърәмъс, сәвәпънь айтън!" дъйдь. Пашша болған гәпнъ айтадь. Да:на вәзи:рь вунныйм болса, өз кы:зьңънь өлдърп нәтәсъз, өлдърмъйн бър да: ва: наға бәрәмъс, жазасьнь тартып йүрйвәрсън" дъйдь,

Шуннан соң кы:зьнь чөллкә чықарадьла. чөлдә Мәткеръм дейән бър кәммал йандақ чапып йүрйәнәкән. Вәзи:р Мәткеръмнь кычкырадъ, Мәткеръм вәзи:рнь йа:ньна гәләдь. Соң: „саңа иншу кы:зьнь бәрәмән, аласаммъ?" дъйдь. Мәткеръм: „йок, маңа хатын гәрәкмъйдь!" дәп қалтырьйдь. Вәзи:р: алмасаң, сәнъ өлдърәмән!" дъйдь. Шуннан соң Мәткеръм йахшь, аламан" дъйдь. вәзи:ллә кы:зьнь Мәткеръмнь өйәнә ташап, соң қайтып гетәдьлә. Айзада тайха тькындә дүнийә:да бърнжә экән. Айзада тайха тькәдь, Мәткеръм ба:зара аппарып сатып геләдь. Шунныйн әгып, иккъсь гә:джәнъ-гә:джә дәмъйн, гүннъзнь гүннъз дәмъйн, и:шләп, йахшь волп гетәдьлә, өйлә солъб аладъла.

Бър гүнъ Айзада атасьнь чакырып. улль зыйапат вәрәдь. зыйапатта шәтрәнч ойнъидьла. Пашша хәммәнъ утадь. соң Айзада әрьнь гыйъмънь гыйтп, пашша вълән шәтрәнч ойнъидь. атасьнь утадь. Соң иззә вәрәдь: „өйнъ өй этәдағанам хатын, өйнъ йок этәдағанам хатын" дъйдь. Соң Айзада башындағы чөгърмәнъ чықараль. пашша караса, өзънь кы:зь. Соң пашша улль той этәдь. пашшалькынь кы:зьна вәрәдь, мырат - махсатларына йетәдьлә.

(Урганч тумани, Чакка шоликор кишлоғи).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бър мәртәдә:м боғаммасъз? Бомаған босаңъз тыңлан. Мән сьзәрә кычкәнә Гүллән туврьсында сөлләп пәрәмән. Азан мьнән турдықта, ахшам Самарқаттаң кәгән жорам мьнән чай тчып боп, машыңа отырдык әдъ Асқар, әрмъйәдә бьргә бовь:дык.

Рүстәм:ъң тойына кәгән экән. Асқардың ытмасы мьнән аваль Гүлләнә барып, осын тойға баратавған болдык. ина бу,

калхазьмьздың бағь Асқардың ҳавас мьнән алтғындай таванып турған ерькләрнә, шахларь сыны:н дәп турған алмаларьна карап кыйатьрганынь көрөп, тушынтьрма:а қарадым.-Зор-кү,-дәдъ Асқар, Самарқаннын бағларьна, охши:дәкән. Шуньң учуна:м буруннарь қарьлар “Кәрлән “ дәсәләр, и:ндъ-Гүллән –дыйдыә, ьрастанам, йахшь боватьр хазьрларь. Хәммә джайда курыльш. Асқар мьнән кәйп әтып қьдырдык. Сува тушәтавған кәлә бардык. Хәзәтып қайыққа мьндык.

Қармақ курдык, лыйкын хәммә- хәммәдә:м балык тутавтьрмьйды-дә... Баға барышть, кьноға кьрыш,-ндыйсый кьно боватьр әкән, тойдан сонғә қалдырдык.. Ахьр, тойа кәч боп кетть. Барсақ, той халь башламмапть. Рүстәмнъң кәйпъ зор. Бүгүн ахьр йазувчы Сәйыд Әхмәд айтқаньдай,” «гәччынъң бақырганыда:м сьрнайдын навасындый» йахшь көрән кы:зынъң тойы боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдә босын, әкәвьә:м доктур.

Доктьрчылықта Самарқа:тта охьған. У бу ышләрды қылып, мыйман күтьп, кәлинъң кәгәнънә:м бьлмәппән. Бьзәрдә мыйманларға көбьнчә йашлар хьзмат әтәдъ. Бьр мәлть келинды йеңыл машьннан чуштьргән қы:злар йар-йар айтмаға қарады. Қы:злар келинъң атыннан кыйәвә гүл кәлтәрды. Әртьсләр ойынға чүшть. Башландь «тойлар мубарәк». Тойларьмьздың бьр қызығ барды-да. Асқар дьм хайран болды. Бәлкьм Самарқа:ттын тойларь башқача болатавғынды. Мәнәм кормәдымав Самарқа:ттын тойларьны. Тойда Асқарды хайран қалдырган нәрсә кәлин намыннан салам айтув, йьгытләдән сүзылышып “Белбав чечыш “. Асқардың тойдан дьм вахть хош боп кайтть. Ахьр, вонъ Гүлләнъң әдәтләрть дьм хайран қалдырыпть-да, әртәсьнә хәнә Гүлләнә бардык. Гүлләндь қьдырғавсын дайра бойына бардык., ышқылып, Асқарды той ба:на қьдыртьрдым. Бьзәрдән вахть хош боп кетсә боғань. Йақында Асқардан хат алдым. Йазда хәнә бараман дәпть.

Kitob tumani, Chechak qishlogi

Бьр йьль, йьгьллгы вьхтьмда басмачьларды қольгә чүшкәммән. Ғалла эльш учун пәйшәммьнъ бьзәрьгә үч кышь боб бьрдык Ек(кь)кьшь бьргә қышлэгдән бьрдык-тә, бьттәмьз бьзәрдән қошыллык, уштә боллык Ғалла эләмьз деб бьрувдык, бьр қышләкқа бьрәв йәттгк Бьзды бьр эшнәмьз бьр ьды, шу ьйәртьб бьрды-дә, кыйн шу қышләкқа йәттгк Шеддән, енды хәзьргь хьсәпкә бьр йүзү он келә мем бугдай элдьм, бьр хәмрәйьм йетмыш келә элдь, бьр хәмрәйьмьс қыр келә элдь, хәммәсь болуп еккь йүзү йегьрмә келә ғалла эллык-тә. У вәхть ғалла мьнән куннузыгә йуруш қыйын. Кечәсь

хайдэймъз деп ошергэ йттк шу йткан эхшэм(мъ)мъз хэвс булут болуп караңылыг болды, пьчъ хэвс йггды, йуралмэдък-тэ йотъп қллък Куннузъгэйэм жонэлмэдък, бу эхшамъ йонэдък, эй эйдън боллъ, хэвс гувэр-пувэр бомэдъ жэ бър қърэв чүшүп, эйдън болуп, эльстэгъ йоллэ корунъп, шүтип учэв(ъ)мъс келэйәтүвдук-ко,... хей, берйәгдән, элдъмъздән, шо қышлэгдән чыгыб бър йетгъ-сәккъс келәметърләр йурувдък, элдъмъздән уч элл(к), шо эльстан бълдърәп бьзэ(р)гэ қарәп кельвърдъ. Бьзэ бьйәк(қа) қарап кетъвердък, улә бьзэ(р)гэ қарәп кельвърдъ, шу, бър-бъръмъзгә қаршъ кельвърдък-тә. Бьзәдән отгъ-йу қайтб бьпәка отгъ-дә „тохтәнләр" дьдъ. Хоп тохтәдък

-Қайердән чыхтыйнар? - деп сорә:дъ.

-Хә, мәнә шу қышлэгдән.

-Хоп, кеддән съләрдъкъ?

-Бьзәрдъкъ Кътәптән.

-Нъмә бу эртқәлләръң?

-Бугдай...

-Хоп, қайтар бергә - дедъ-дә, шә:ннәңке:н бьзәрдъ қайтарды, учэвнъйәм кьйъмъ түзүк Хәмрәйъмъздъ экэвдән галланъ элдъ-дә, мең(ң)ә ьндәмәй турдъ. Соғун мең(ң)ә кел(л)ьдә, сен кьм, дедъ. Лекън хәмрәйләръмәгъ шун(д)әйчъ йүргән кьшъйдъ, мең(ң)ә пьрәстәйгьнә хәмрәйбъ о. Бьйәхтән кегән хәмрәйъ әйтгъ, бунъ мәнән әйтъшъв отьрәсәммъ, бунъ мәргъ бьттә пәчәх-тә, бьттә пәчәгдъ бер, әнә жак(қ)а йүмәләтп тәйлә - кой-дә, дьдъ. Шун(д)әй дегәннәңке:н кохтум. Мен әйтгъм, хә, бу бссмәчъйәкән, еннъ бьллъм, нәвдә этп тәйләмәсун, деб йәнәгъйә, сорамагдъ әйбъ джох сьзләр кьм боләсьзләр, дедъм.

- Е, менъ ертә чърэхчъ бърсаң, бьләсэн, менъ кьмлгъгьмнъ, дедъ.

Ъчъмңә чърэхчъ бърмәстән шейгә бър ьш қып коймәсә, деп корқайәппән. Кейън бър вахтъ бьттәсә келлъ-дә, му мьнән ком мәйдә-чүйдә қьв отьрмә, дедъ, этгән чүштүм-у, этгъ устгә бугдай эртгьлғанъ:йдъ, шу эртгьгәнъ мьнән этгъ йьлэвдән оллъ-дә, этгъ бьйәк(қ)а бер, дьдъ. Бу менъкъ йемәс, менъ некън бьрәвдән қа(р)здәр қыласьзләр, меннән ундурув эләт(ъ)тә дьдъм. Еннъ мәйдә-чүйдә десәм, бьннъмә зәләлләнтърп, этп-пәтп тәйләмәсьн дьймән, кечәсь бър әвләх чолгә. Ек(къ) хәмрәйъм(чә : т ьннәмәй турьптъ. Гәпурувурувдъм, бу мә : мәдәнә мәнән әйтъшъв отьрмә, әйтъшшәң ертәмәннәчә дәвур сенъ әйләнтърәдъ, гәп тәвуб берәйкән. Мунъ, әйтъм-ко сенә, әйтъшъв отьргунчә бър пәчәгдъ бер, шунъ мьнән чукургә эвдәрп тәйлә, қлувурәт(ъ)-тә, дьдъ. Сәғун этгъ йүлэвнъ беддъм, мә!, дьдъм. Этгъ йүлэвнъ шуннәй элл-дә, хәй нәрәләққа бър

беш мѣтър-элтъ мѣтър жѣй-гѣ бѣттѣсѣгѣ егтѣб бердѣ. Бунѣсѣ менѣ,
 элѣмнѣ келѣп карамѣт(и)-тѣ, шу, чѣлѣ карап туруптѣ. Эттѣ йетѣлѣб
 бѣрдѣ-дѣ, йѣлѣвнѣ унѣ беддѣ-дѣ, согун - канѣ еннѣ, болѣйнѣр,
 сѣзлѣрдѣ мѣнѣ шу йол топнѣторѣ чѣрѣхчѣгѣ элѣб бѣрадѣ, дѣдѣ. Кѣттѣ
 йол ѳзѣ некѣн. Шу жѣмнѣн келѣйѣткѣн кѣттѣ йол ѳзѣ, шу йолгѣ
 тушѣрдѣ-йу, топнѣ-тогрѣ кетѣвурѣсѣлѣ шу йоллѣн, бу тѣмнѣнѣ
 чѣхсѣнѣм эѣлѣсѣн, бу тѣмнѣнѣ чѣхсѣнѣм эѣлѣсѣн деттѣ-тѣ, хѣйдѣдѣ,
 бѣттѣсѣ бир омѣър мѣтър элѣн, бѣттѣсѣ бѣр ом бѣр мѣтър кейнѣ,
 элѣдѣдѣгнѣ колѣгѣ лѣгѣнѣ бѣр, кѣйнѣдѣгнѣ колѣдѣ мѣлтѣг. Мѣлтѣгѣ,
 шу, пѣншѣтрѣгѣ охшѣгѣн мѣлтѣг-у, пѣншѣтрѣлѣгнѣйѣм ѣнѣгнѣ
 бѣлѣмѣймѣн, бѣшкѣлѣгнѣйѣм некѣн. Кечѣсѣ гѣттѣг мен ѳзмѣм,
 бѣйнѣ:, „этѣп тѣйлѣ" дейѣнѣгѣ кѣхтѣм-дѣ. Сѣгун йолгѣ сѣп кѣйдѣ
 бѣзѣрдѣ, хѣч ѣннѣмѣй йурѣсѣлѣ, дѣдѣ, ѣннѣмѣй кетѣвурдѣк учѣвѣмѣз,
 бѣрѣ-бѣрѣ мен йѣнѣ сорѣдѣм, сѣлѣр ѳзѣ кѣм бѣлѣсѣлѣр, буйтѣб нѣмѣ
 кѣл(ѣв) йурѣпсѣлѣр, дѣдѣм. Хѣ. у-бу деп, бѣттѣсѣ-бѣттѣсѣгѣ ѣйттѣкѣ,
 бѣзѣр чѣйхсѣнѣгѣ турѣмѣз, эдлѣ (р) мѣнѣн бугдѣйдѣ кѣйтѣп. ше : гѣ
 келѣсѣн, дѣдѣ-дѣ, у кѣллѣ, бѣзѣр келѣвурдѣк Ендѣ ѳзмѣ бѣлѣп кѣйдѣм
 улѣрдѣ бѣсмѣчѣлѣгнѣ. Екѣвнѣ ортѣсѣдѣ бѣзѣр учѣв(ѣ)мѣсѣ
 келѣйѣппѣз, бѣттѣсѣ лѣгѣннѣ, бѣттѣсѣ мѣлтѣгдѣ колѣгѣ ушлѣгѣн,
 шѣтѣп келѣйѣптѣ. Кѣгнѣ, со: ннѣйкен бѣрѣ-бѣрѣ элдѣндѣгѣ, шу
 лѣгѣннѣ, ек(к)ѣ-уч кѣр эшѣп элѣн-элѣн хѣйдѣп, кейнѣ кѣттѣк кѣчѣв
 хѣйдѣп кеттѣ. У корѣммѣй, йѣх воп кеткѣннѣйкѣн согун мен, у кѣйѣ^{сѣ}
 кеттѣ, дѣдѣм. Кѣй, йурѣвур, ѣшѣн(б)ѣмѣсѣн, дѣдѣ. Шу бѣр жѣйгѣ
 келувдѣк, бѣр йснѣгѣ, шун(д)ѣй тѣрмѣшѣп йснѣгѣ чыгѣйт(ѣ) кѣн жѣйгѣ,
 шу, эѣнѣ охшѣтѣп бѣр кѣмчѣ урдѣ-дѣ, шѣттѣттѣ эѣ, шун(д)ѣй кѣйнѣ
 карѣсѣм, шу, ѣзѣгѣ бурдѣ-йу, бѣзѣ(р)дѣ тѣйлѣп ѳзѣйѣм сѣ:л(л)ѣ кет(т)
 ѣ-дѣ, кѣчѣп кеттѣ. Бѣзѣр ше: гѣ эрѣ чолдѣ кѣлдѣк Бѣр сѣккѣсѣ
 кѣлѣмѣтрлѣр жол йѣрувдѣк, хѣмрѣйлѣрѣм, ен (нѣ) нѣмѣ кѣлѣмѣз,
 бун(д)ѣй боллѣ, у-бу девдѣ, хѣй, еннѣ кѣйтѣйѣк, шу бѣзѣрдѣ
 бугдѣйдѣ эгѣн жѣйгѣ дѣвур бѣрайѣк канѣ, кѣн (ѣ) нѣмѣ гѣб бѣр,
 дѣдѣм, Эсѣтѣ-эсѣтѣ йѣнѣгѣ жѣйгѣ дѣвур еннѣ пѣйѣдѣ бѣрдѣк,
 бѣрсѣк бѣйнѣгѣ, йолдѣн, бѣзѣрдѣн кѣшѣлѣгѣн хѣмрѣйѣмѣздѣ ешѣгѣ
 бѣр ѣдѣ, бѣзѣдѣкѣ эѣдѣ екѣв(ѣ)мѣздѣкѣйѣм, унѣ ешѣгнѣ
 йолдѣ устѣгѣ хѣлѣчѣгѣсѣнѣ шун (д)ѣйгнѣнѣ токумѣгѣ сугѣптѣ-дѣ,
 ѣйѣгѣдѣм бѣйлѣп кетѣптѣ. Бѣзѣрдѣ эдлѣрѣм йѣг, гѣллѣйѣм йѣх,
 кетѣптѣ. Хѣч хѣсѣбѣ йѣг еннѣ, кѣ: гѣ бѣрѣрѣмѣздѣ бѣлѣмѣймѣз.
 Муннѣнѣ^{сѣн} элѣн елѣрдѣ мѣн коргѣнѣмѣм ѣмѣс, ше:гѣ йѣттѣк
 кѣмылѣлѣмѣй, бу кѣн(д)ѣй боллѣ еннѣ деп. Е(р)тѣмѣнѣ(н) турдѣк,
 карѣсѣк, хѣ:элѣлѣмѣзгѣ бѣр кѣшлѣг бѣрѣкѣн, эсѣтѣ-эсѣтѣ бѣрдѣк шунѣ
 Е(р)тѣмѣнѣ(н) ше:гѣ бѣрѣп, эдѣмлѣрдѣ корѣп, шун(д)ѣй-шун(д)ѣй,
 хѣж бѣлѣмѣдѣк, кѣмлѣгнѣнѣ тѣнѣмѣдѣк Некѣн шо эгѣн эдѣмлѣрдѣ

йүс кышнь ычй^э босайэм мен тэньмэн, жудэ йэхшьлэп белгылэп койдъм, ыш кылп кәрсәм тэньслэмэн, дьдъм. Хэй, бьзэ (р)дән сорәп-сорәп, шун(д)эйчъ кә:гә эллъ, кә: гә койдъ, кым эллъ, кымьдъ, деп, еннъ сьзәр кетъвьрьңләр, бьзәр булардъ тәпәмьз, әдрьсләр^эздь койп кетъңләр, тошнь кып, бьз ньмә богәннь кыйн хәбәр кыләмьз, дьдъләр. Шүйтп өзъ ғалла тә: чъл вәхтъ бугдайъмьздъ элдърб өзъмьз бър өлтъмъ^эн кьвдък. Улардъ шо кышлағдъ эдәмләръ бъләйкән, кыйн сәлләдләргә хәбәр кылп, ошә қалқамәнъ устыгә бърб бәсмәчъләрдъ йткән жәйдә сәлләдләр бәсьб эгән. Бу учъвъ, шу, ғалла-палла тэвуп кетърб берьп турәйкән уләргә, кыйн бьлдък.

Бэйнәгъ балыкчъләрдъ гъвъ мьнән ту : рь болп кәгән.. Унъ эллъгә бу гьвлә^э эсн. Әвалгъ жьлләръ бйәғнь ньмә кып, ыәғнь кәвләб йүрәйдъ, мен әйтәменко, мунъ бьлмәгән кәсмъ кәмәгән. Шу бә : нә мьнән бър гектәр йердъ йонучқасънъ орыв эллъ. Кувләшп йегән әвкәт тәллъ боләдъ. Бьзәрдъ уруғдъ, шу, бър этә, бър енадән өргип кеткән, дьйдълә. Бьз еннъ бе: гә хәммәсьдән кәтәкәнъ. Йустә болуп йургәннәрньйәм. кордък. эвьдән гәп келәрмән кышь босә, өзи зоррәгъ босә, шуннәйчъкын эдәм бу ыштъ бәжәрәдъ. Әвәллән эхър йәрмьмьз шәлъ, йәрмьмьз ләлми богән. Хей, Сәмәртқаннән нәръ, бър йәргә чүшүп кетәдъ, дәйрәнъ ең йәмән жәйъ. Менәм қойағаймәймән, гәйнә вәхтъ бәпләймән.

Kitob tumani, Ayronchi qishlog'i

Бьзәддъ қышлқ халқъ қйәнъ, бәлғалъ, хожә уруғләръдән. Бьзә еннъ шу уруғләдән ургәп кәган-дә. Қадъм әкәлъ-укәлъ мәлдәр кышьләр богән дьйдъләр, улә түйә сәвгән, қой сәвгән, әйрән қыган.

Бьз әктъб боп кәлткъ, ыгьрмә сәккьзьнчъ йъл йер токәтъш боллъ, ыгьрмә тоқкьзьнчъ йылгә кәлп кәлхәзләштък. Бър селсәвьт бойчә мен кәлхәз рәйтьс боллъм. Бър әйдәң кейн сәгум бьздъ селсәвьттъ рәйтьсқып койдълә, "еккь йъл ышләдъм. Қышлқ-қышлққа кәлхәс түзүллъ. Отгъз "еккьнчъ йъл ғалаба кәлхәзъ боллъ, "екки йълләң кейн уштә қышлқ - Әчәмәйлъ, Қайчълъ, Әйрәнчъ бър кәлхәз боллъ. Кейн йәнә кәлхәзлә бьлләштъ. Қър бърнчъ йъл йәнә бьздъ рәйтьс қьлп сәйләдълә. Ошә йълъ хәсьл йәхшь бомәдъ. Рә: "бәр өзи буйрукъп, ыш кәрсәтмәсә бекәр-дә. Қър бърнчъ йъл уруш боп қәллъ, ыгьлләддъ урушкә йувәрәйәппъз. Шүйтп қър "еккьнчъ йълләгә бәрп кәлхәзмьзгә куч кәм қәллъ. Ә:рәнум мьнән өзъмьс сув суғәргәммьз, сьзгә, бу кышьгә охшәгән ыгьлләр кейгә, бьзгә уштә т'рә : тьр бәрдьдъ, ышлзвчъләр ыгьжылләгән хәммәгьнәсь әйәл. Ошә вәхлә хәм шәлъ екәйдък хәм пәхтә. Онәккьнчъ мәтгән дьйшәннә

чүшәйдьк, әпрьл эйьгә дәвур шәлһнь екьб боләйдьк. Сәгун пәхтәнһ егәйдьк. Тьрә: тьлләрһмьз гә: йурәдһ, гә: йәтәдһ, жәнвәр ков ексә беш-әлтһ гектәр егәйдһ, ьгьрмәтә-оттһстә әт селкә мьнән чьгьттһ егьб боләйдьк. Хәммә нессә пәхтәгә карәтһләйдһ. Медьмьс кьп сәвун, чәй, шәкәр, чьт тәхсьмләйдьк. Чьттһ карасьнһ әләсьзмь, сурпһнь әләсьзмь. Қайсь керә : босә әләйдьз^с, ғаллайәм шунйәг. Кәлхуччәләйәм йәхиш ьшләйдһ, хәммә тәң әзәннән ьшкә чьғадһ, хәддһ йәгьдькь бьрәнтә чьғмәй кәсә. Шүйтп хәр йһль дәвләткә пәхтәнһ пьләнәдән әшһрп тәпшһрп турдьк-тә. Бьр хьл кьшһлә әрдьн әллә, ьоттуз беш- ьоттуз әлтә әрәвә пәхтәнһ өзә кәшһккә сәлп, бьр кьшһ тәрәзһә тәртп берп келәйдһ, поләшолә дегән гәб бомайдһ.

Шәкәр ләвләвьнһәм көв егдьк. Бьр куң кәлхуччәләддһ хәммәсьнһ бьр от бәскән әңңәр борьдһ, ләвләвь егьлгән, шуңңә әп чьхтһм, ьдәрәгәйәм хьч кьм кәмәдһ, хәммә бәлә-чәқаләрһ мьнән чьғдһ. Бьттә ьнвәрсәлһмьз бә. Бьр вәштән чүштһм-дә хәммәгә сәнәб беддһм, бьр хәттән тьйдһ, озьмәм әлһм. Йәгәнәдән чькканһнь әп кетһйлә дедһм, чүччә шәкәр ләвләвь-дә, хәммә терьп-терьп әп кетәйәптһ. Карасәм рәйәннһ вәкьлләрһйәм бә: рь келәйәптһ-дә. Бьр упәлнәмрчә бәрдьд бьр вәх ләп ьтп әлһмьзгә кеп кәгәй. Шу турушкә, хәшәр кьпсэн-дә, дедһ. Кейһн рәйкум бәвә кеп кәллә, коддә, кечқурун, бойрәгә чәкьддә.

Кечкәчә кәммәсьнһ чәвьп тәйләдьк, кәмә:дһ еннһ. Рәйкумбәвә ләвләвьнһ пәйдәсә кәттә деп гәпһрп-гәпһрп кеп, кейин бьзәддһ мәхтәб бәшқә рәйһсләрдһ кьзәртһрдһ. Еннһ бьзә әпһнһккә отьп қолльк. Бьр сувәрп, сувәргәннең кейн тәйһ бошәйдһ, кәвләп хәр-хәр жейгә үйдьк, шүйтп хәммә жәйдһ, ләвләвь бәсьп кеттһ. Тьрәмәгә кельп хәсьллә тәхсьмләйдьк, чьт кесә кәлхәзгә дәррәв хәсәвләп чьғамьз, қанһ неччә метьддән тьйә:дһ, сәгун хәвәр қьләмьз, әбәзәннһ шунһ тскшһрп корәмьз, хәркьм ме : нәтһгә йәрәшә әппһ -йә : мь деп. Ғәлләнһ қол мьнән орьп, хом мьнән йәнчәйдьк, ьнтьзәм шундәй қаттһ едькь, йәнчһ сәв(у)рһң, тәййәлләң, некһн хьйәнәт қьмән, дьйдьм.

Ошә вәғләр кәлхуччәләрдә мәләм кувьдһ шунчә мәл кәлхәздһ йерһнь бәсмәгьчәйдһ. Кәлхәздһ нәнһнь йесәң хәләлләв йе, дейдьг-дә, әдәмләгә, сьз пьрәнтһ арқасьнһ мә: кәмләсә: ньз, пьрәнткә йәддәм бергәнһңш шу болә : дһ, дьйдьк.

Бьр жәйгә шәл ькувдьк, әдәмнһ кәмльгьдән, коғәрп чьғп, кейһн от бәсьп кеттһ, шундәй босәйәм бьр розгәртә бьр туннәчә шәлһ тьйдһ.

Бър кун рэйкумбэвэ чакърп, сеннэ эт-хокэз йетъшмәйдьмә? деп сорагдь.

Бър кун ыстмә зорәләйвьддь, бәдәнъмнә варәжә къръвьддь, хьппә дәвушъм пьттъ, "ентькьб-ентькьб нәпәс эләмән, әйәлъм бър мэмэ чакыргәнәкән у қолънъ шүтп тэмэгъмнә эп кельвьддь. Е, кой, кой, дедъм. Сув ыччәм отмәйдъ. Соғун қарәсәм бәдърләп уч кышъ оқыйвьддь, әйәлъмнъ чәкъръв әйттъм, бър кышъгә буйур, шә : : рдән тэвә : мә, ғузәддән тэвә : мә бър в'рәч тәпсәдә йуварсә, дедъм. Қарәсәм әвхәл шо. Соғун шә : : рдән в'рәч кев эп кеттъ менъ, ендъ йәтппән, бә : рьсъ өзъчә гәпләшәйәптъ, қулғъмнә кърәдъ, чүшмәймән уләддь гәвьгә, хыштьмәнъ бълмәймән, некън нәпәс гьттәккънә рәшәм боллъ, бэргәннәң кейн. Шүтип әпәрәстә қып түзәлп кеттъм. Еннъ эдәмләгә белбувардән йуғрьдән йәрә чъхсә, меңа йувәрсән, дедъм. Бър кышънъ сәнъдән бър сом дегән йәсән йәрә чъғыптъ, бәхшъннә, пәлчъннә йугурәвәрәсәммә, бэр чолғ вьрәчкә, деп қәғз йәзъб бердъм. Тағъ бьттәсәнъ қарәсәм уштәсъ оқув йә : : птъ, тэмәхтъ бър тәмәнънъ кьсәв эгән, хьллә нәпәс эләдъ. ХӘЗЪР вьрәчкә бэр, деп жонәтәв йувардъм.

Кәлхәзгә йеттъ йуз гектәр эвъ йер бэр ыдъ, сув йетъшмәйдъ, кум бәтъш пәйтъ ту : рь эллъгә бәддъм. Вәтхузгә ышләгән устә кышъ бон кетә : мә, меңа сув берәсәммә, йохмә? дедъм. Сув учун уруш-соғъшәм боп турәт(ъ)тә, еннъ. Бу гәвьнң кой, улум, дедъ.

Нькә тойдә әрзә-хәвсәс бэр ку: нә кышъләр тоққьс тәвәқ қыләдъләр, йьгьт бергән нессәдән тоққьс хьл тәвәм қыләдъ - әнәр, хәлвә, нән, шәшлкъ..., хәммә қасъгә сәлъв эләдъ. Той кунъ бър қас йәзъп қойәллә, шу қаскә қъм қанчә тәйләсә тәйләйдъ, пуллъ кьйәв тәмәннә тәпшърәллә. Шу кунъ хәмсәйә хәвьлгә қыз дугәнәләръ мьнән оттърәдъ, қыздъ вәкълънъ сораб бэрәллә (р). Кәмпърләр ләләләддь гүп-гүп урьп, тезрә: гәпър деб мәжмур қьгәннәй қыләллә. Шунъ учун вәкъл сорап кегәллә кәмпьлләгә пул берәдъ. Еннъ қьс қъмнә вәкълънъ бергәм босә шунъ гәвь гәп, қәртәйәм боләдъ. Ыгьт тәмән әйәлләръ ыгьттъ қыптьдән, тонъдән ы:нә откәрәп турәдъ, кейън ыгьт ектә жәрәсъ мьнән чъмьллъққа қърп учәвьйәм сәләм сәләдъ. Кәмпьллә, ков йәшәсән! мьң йәшәсән! қып қләллә(р). Еккъ жәрәнъ кьйәвбәшләрә дейдъла. Уләгә әтәп қалпқ', қас, тәвәм тәттпн эллъгә қойәллә, бэркәшъгә пул тәйләп, улә элпн кетәллә. Пуллъ қыздә енәсәгә берәллә (р). Келъннъйәм кьйәвдъ эллъгә кьйәрп қойәллә(р), ойгә эдәм толә боләдъ. Кейң келъң-кьйәвдъ хешләръ чъмьллъққа қарәп сәчәлә сәчәдә.

Еттәмьнәң қайннәсъ кьйәвдъ қшъгә чьнтәвәх, чьйнъй-пъйәлә, бэркәш кетърп қойәдъ. Кьйәв унъ элпн кетәдъ. Нәмәзъ әсъргә бәрп

къз эткә мѣнѣп кѣйзвдѣкѣйә жонәйдѣ. Йоллагә бәкам тутәллә
эдәмлә, къздѣ мѣндѣрѣб бѣргѣч йә әкәсѣ, йә укәсѣ уләгә пул
берәдѣ. Қъз эт мѣнән әлзвдѣ гѣддѣдән әйләнәдѣ, къздѣ ыгѣт
көтәрѣв әләдѣ. Кейин бгѣтчәрѣ, жоййегарѣ къс коддѣсѣ боләдѣ. Қъс
коддѣгә къздѣ этә-енәсѣ коргәнѣ келѣп, хәпзвән, эттуйзк әп
кебберәдѣ.

O'zbek tilining Koson shevasi

Бѣр бѣрәкән бѣр узгекен қәдѣм зәмәндә бѣр кѣшѣ болгән әкән. У
кѣшѣнѣ уштә оглѣ бѣрәкән. Кунләрдән бѣр кун у кѣшѣ згѣр кәсел болѣб
қәлѣптѣ, кәттә оглѣнѣ чәқәргән шыन्नәй дептѣ: оглѣм, мәнѣ йәшәшдән
корә олѣмѣм йәқән қәлѣ. Әгәр мән олсәм, горѣмнѣ уч кун
рәйләйсәнмѣ?, дәрпѣ. Оглѣ йоқ рәйләмәймән дәрпѣ. Шыन्नәй кейѣн у
ортәнчѣ оглѣнѣ чәқәртѣртѣ. Лекѣн ортәнчѣ оглѣ хәм этәсѣнѣ горѣ
уч кун рәйләшкә рзѣ бәлмәрпѣ. У кѣшѣ қәттәқ хәрә борпѣ мә кенјә
оглѣнѣ чәқәртѣртѣ. Оглѣм, мәбәдә мән олѣб қәлсәм, горѣмнѣ уч кун
рәйләйсәнмѣ? дептѣ. Кенјә оглѣ уч кун емәс йус кун дѣсәйм
рәйләшкә тәйзәлѣгѣнѣ әйтѣртѣ. Әрәдән бѣр нәччѣ кун откәннән кейѣн у
кѣшѣ олѣртѣ. Әтәсѣдән қәлгән мерсәнѣ уч оглѣ болѣб зртѣлә. Лекѣн
ѣккѣтә кәттә оглѣ мәшшәт, ойѣн – кылѣгә берѣлѣб кетѣртѣ. Тез кундә улә
озлѣргә қәрәшлѣ богән мәроснѣ ѣчѣб тәмәм қәртѣлә. Уләдә һѣч нерсә
қәтмәрпѣ. Уләнѣ һәр кунѣ бѣргә мәшшәт қыләyetкән дәслѣргәйәм тәйләр
кетѣртѣ. Шыन्नән кәйѣн улә үкәләрѣнѣ әлдѣгә келѣр пул сорәбѣлә. Кәнјә
оглѣ әкәләрѣнѣ герѣнѣ қәйтәрәлмәй үләгә пул берәортѣртѣ. Лекѣн улә тез
кундә бу пулѣйәм ѣчѣб тәмәм қәртѣ. мә йәнә үкәләрѣнѣ әлдѣгә
кертѣ. Кенјә оглѣ этәсѣ олгәннән кәйѣн бѣргәнчѣ кунѣ горгә бѣгѣртѣ. Бѣр
chetkә отѣвѣлѣб горѣ рәйләй бәшлѣрѣ. Бѣр рәйт зәмәннән бѣр қәгә әт
тышѣртѣ вә горѣ уч мертә әйләнѣр кетейәткәндә кенјә оглѣ әтѣ
yshlәвртѣ. Шындә әт шыन्नәй дептѣ: Мән әтейнѣ әтѣйдѣм, әтәй олгәннән
кәйѣн унѣ горѣнә зѣйзрәт қылѣшгә чышгәнѣдѣм. Әгәр керәй бор
қәсәм, мәнә бу йәлнѣ tytatәsән, дѣр йәлѣдән йүлѣр берѣртѣ-дә, зәмәнгә
котәрѣртѣ. Ыккѣнчѣ кунѣ бѣр зәнгәр әт келѣр gordѣ уч мәттә ейнәлѣб
кетейәткәндә оглѣ унѣйәм yshlәвртѣ. У әтәм йәлѣдән йүлѣр берѣр
kozden гѣйѣр борпѣ. Учѣнчѣ кунѣ бѣр сәмән әт келѣртѣ. Уйәм gordѣ
уч мәттә ейнәлѣр йендѣ кетәйәткәндә оглѣ yshlәвртѣ. У әтәм йәлѣдән
уч тәлә йүлѣб берѣр kozdән йоқлѣртѣ. Кенјә уйгә келѣр бу сәрдѣ
әкәләрѣгә әйтмәрпѣ. Әкәлѣр ѣчѣр кенјә оглѣдѣйәм бѣр - йоглѣнѣ kokkә
зәвугѣртѣлә Шынән кәйѣн улә boshqә йүрткә бәшлә злѣр кетѣртѣлә вә
бѣр кѣшѣгә chorzәлѣkkә ѣшгә кѣртѣртѣлә. Кунләдән бѣр кун әкәлѣр
кенјә оглѣнѣ қойләнѣ әлдѣдә қәлдѣгәр озләр шәһәргә чышѣр кетѣртѣ.
Улә шәһәргә бѣгѣр шындәй хабардѣ ешѣртѣртѣлә: әгәр кәмдәкѣм әт

[illegible]

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Нәммә джәҗта сәратан җәзәр джәтәр. У әтәбастан чышһәр кеттә джәлдән шәһәрчәгә җәрәп джәгә бәшләдә. Джәл джәгәсәдә пахта егылган едә. У бәрдән пахтазәгә а җәрәп буылды. Нәр бәр түр пахта хытты ог'ан аһыһәр салам берәдҗатқандай едә. Барәдҗәтәр узақта кәтәргәлән чәһә-тозанди кәтәр җәләдә. Бу чәһә тозан о'ган җәрәп кәләберәдә, җәраса бәр машһән тола җәзлар кәләдҗәтәр, Олар авазларһның барыча ашыла әйтәр кәләдә. О машһән өтәр кәткәнчә җәрәп тырды. Кәй йәнә кәтә бәшләдә. Оһң әсә аты Җәшҗәр. Нәкән ортақларә һәзәлләшһәр Шайһәр дердә. Шайһәр дәгәнчәһәм бар. О һәр заман - һәр заманда шәһәм джәзәр тырадә. Җәшҗәр кәч баққанда үйгә джәтәр алды, үйгә кәтәр арась әркәгән авқаттан азгана джәп дәргән джәтәр җәлды. О джәдә чәһәрчәг'н едә. Бүгүн о җәһәчә джәл джәрдә, аһәр.

Ләтърә

(prof.Y.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Eshäk, öküz, tүйә әsrätләshәrtb: eshäk der-erñsh: dostlar, men shy dүйñag'a kәp bҗr nәsә kәrmәstbñ armanda ketйappan. ylar sorapb: ni:nb kәrmәdbñ deptb. Eshäk etbrtb: shy vaxxachñй bҗr әssbq nang'ñnabñ qайmaqqa batbҗr йñйamadbñ. öküz etbrtb: senbñ armanbñ armambñ?

Менън(мен) арманъмнъ eshъt, men shy vaххachъй йахshъ ыssъqqana shalg'amshora ishamъй ketуарра(n). Түйә етәдъ : екөнънпънәт арманън e:sh пә:sәgә турнъйды. Менън арманъмнъ eshъtънпәг: Менън(мен) арманъm shy vaххachъй уахshъ ыssъqqana sandalg'a төrt айag'ымнъ са:rр otiramastъn ketъйарра(n)

Ertәk

bar әkә, йог' әkә, беръ bәkәvyl әkә, tylkъ йасavyl әkә чъмчъq chaqымчъ әkә. Bir qarg'a bълә бър qozъ bar әkә, йүгүр-йүгүр екөнъ dostъ bортъ. qarg'a qozъchaqqa qarap: «Dostъ. dostъ deptъ, қуйгүг'ындын бър choqът-чъ» deptъ. Qozъ «tymshyg'ың haram. баръp дайрадън йуvур kә» deptъ. Qarg'a дайrag'a баръptъ.

«Дайга, дайга, берън(бең?) syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ. Дайга етъptъ: «syv berәdog'on ыdъshъm йоq, kylaldъn баръp көzә әkkә» deptъ. Qarg'a kylalg'a баръptъ: «Kylalchъ әkә, берън көzә, алъй syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ. Kylal:«Таййар көzәm йоq, sag'chъg'a баръp sag' әkkә» deptъ. qarg'a sag'chъg'a баръptъ. «Sag'chъ әkә, берън sag' appаргъй kylal, қъ)сьп көzә, алъй syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ. Sag'chъ кийъk shax(mүgyz) әkkә, deptъ. Qarg'a кийъkchъgә баръptъ.” Кийъkchъ әkә, берън shax, алъй sag,' appаргъй kylal, қъсьп көzә, алъй syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ. Кийъkchъ етъptъ.” Кийъklәг сүйт ыshmәsә, shax bemъйды, сүйтчъдън баръp сүйт әkkә» deptъ.Сүйтчъ: «Съгърләр ръchән йемәsә сүйт bemъйды» deptъ. Qarg'a ръchәнchъgә баръptъ.” Ръchәнchъ әkә, берън ръchән, йесън съгър, besън сүйт, ыssън кийъk, besън shax, алъй sag' appаргъй kylal, қъсьп көzә, алъй syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ. Ръchәнchъ етъptъ.”Oraq йоq, oraq әkkә, оърpperәтә” deptъ. Qarg'a oraqchъg'a баръptъ.” Oraqchъ әkә, берън oraq, алъй ръchән, йесън съгър, besън сүйт, ыssън кийъk, besън shax, алъй sag', appаргъй kylal, қъсьп көzә, алъй syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ.”Таййар oraq йоq, көмърchъдън баръp көмър әkkә” deptъ. Qarg'a көмърchъgә баръptъ.” Көмърchъ әkә, берън көмър, appаргъй ysta.қъсьп oraq, алъй ръchән, йесън съгър, besън сүйт,ыssън кийъk, besън shax, алъй sag', appаргъй kylal, қъсьп көzә, алъй syv, йувъй tymshyq, qozъchaq choqър, болъй semъz» deptъ.” Көмърchъ бър хalta көмър beptъ. Көмърън ыchъдә бър dana choq bar әkә, көмърmъ qarg'a arqalar барарqan әkә, halъg'ъ choqтъn көмър ot ap ketъp, qarg'a күйъp өлър qартъ.

O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari

1. O'zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

A. O'zbek shevalarini o'rganadi.

B. O'zbek dialektlarini o'rganadi.

- C. O'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan shevalarni o'rganadi.
- D. O'zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o'rganadi.
- E. O'zbek lahjalarini o'rganadi.

2. Lingvistik - geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o'rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o'rganadi.
- C. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o'rganadi.
- D. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
- E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o'rganadi.

3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- C. Harflarning o'qilishini ta'minlash.
- D. Harf va tovush munosabatini belgilash.
- E. Qayta yozish.

4. 3, e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori - tor.
- B. Old qator, lablangan.
- C. Old qator, quyi - keng.
- D. Old qator, lablanmagan.
- E. Old qator, o'rta - keng.

5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Y.D.Polivanov.
- B. V.V.Reshetov.
- C. A.K.Borovkov.
- D. K.K.Yudaxin.
- E G'.O.Yunusov.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

A. So'zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zdagi old qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zdagi orqa qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.

E. So'zdagi lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.

A. Terək, terəğъ

B. oraq, orag'ь

C. toppъ, doppъ

D. ketdъ, kettъ

E. yog'mъr, yamg'ъr

8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affiksleri orasida "n" undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

C. Xorazm, Forish.

D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shilib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat fe'llarga.

C. Ham otlarga, ham fe'llarga.

D. Ham otlarga, ham sifatlariga.

E. Ham sifatlariga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

A. e va ɔ

B. a va ɔ

C. a va e.

D. ъ va e.

E. e va ɔ

11. Sheva deb:

A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.

C. O'zbek tilining o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo'lgan qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O'zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan to'liq ta'rifni aniqlang:

A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.

B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

C. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.

D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yorlashgan tildir.

E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.

C. Fonemalarning to'g'ri talaffuzini ta'minlovchi yozuv sistemasidir.

D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.

E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, > unlilariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unlilardir.

B. Orqa qator unlilardir.

C. Yuqori - tor unlilardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unlilardir.

E. O'zlashgan unlilardir.

15. Qarlus-chigil uyg'ur, qipchos, o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. Y.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'siriga aytiladi.

C. O'zakdagi unlining affiksdagi unliga ta'sirini bildiradi.

D. Affiksdagi unlining o'zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o'zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

A. Assimilyatsiya.

B. Dissimilyatsiya.

C. Singarmonizm.

D. Spirantizatsiya.

E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg', -ly: affikslari qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Marg'ilon shevasida.
- C. O'sh shevasida.
- D. Qorako'l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bəvəmmən
- B. barīat̪ma(n).
- C. bəɾəmmən.
- D. bəɾətt̪m.
- E. bəɾytt̪mən.

20. -səməz affiksi qaysi dialektda va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.

E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.
- E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y,y unililari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.

C. Yuqori - tor, lablangan.

D. Old qator, yuqori - tor.

E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

A. Y.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. а - э

B. э - е

C. и - ъ

D. о - ө

E. ы - ъ

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

A. Toshkent va Farg'onada.

B. Qorako'l va Xorazmda.

C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.

D. Namangan va Andijonda.

E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. - йәp, - maq

B. - maq, - mək

C. - mək, - sh

D. - v, - maq

E. - mək, - ьsh

29. Qaratqich kelishigining -ин , -ын , -ун -үн affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

- A. Barcha shevalarda.
- B. Toshkent shevasida.
- C. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.
- D. Singormonizmli shevalarda.
- E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

- A. -maq
- B. -v
- C. -mæk
- D. -sh
- E. -ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.
- E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.
- C. O'g'uz, qipchoq, qarluq.
- D. O'g'uz, nayman, qarluq.
- E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

33. o, ø unlilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi - keng, lablangan.
- B. Yuqori - tor lablangan.
- C. O'rta - keng, old qator.
- D. O'rta - keng, lablangan.
- E. O'rta - keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.

D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.

E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda unilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unililar qanday yuzaga kelgan?

A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.

B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

C. So'zdagi biror bo'g'ining tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

D. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

C. Toshkent, Qarshi.

D. Toshkent, Forish.

E. Toshkent, Namangan.

38. - dʁan affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

C. Xorazm dialektida.

D. Qurama shevalarida.

E. Andijon dialektida.

39. - dʁak, - adʁaq affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

A. O'g'uz lahjasida.

B. Qorako'l shevasida.

C. O'g'uz, qipchoq lahjalarida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluq.

- B. Qipchoq.
- C. O'g'uz.
- D. Qozoq-nayman.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O'rta o'zbek.
- B. Janubiy Xorazm.
- C. Qarluq.
- D. Do'rmon.
- E. Jaloyir.

42. O'zbek adabiy tilning tayanch dialektlari ko'rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg'ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg'ona, Namangan.

43. u, y unilari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko'rsating.

- A. M.Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, G'..Abdurahmonov.
- B. Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, S.Ibrohimov.
- C. S.Ibrohimov, F.Abdullaev, A.Hojiev.
- D. F.Abdullaev, V.V.Reshetov, H'.Abdurahmonov.
- E. Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliev, Sh.Rahmatullaev.

45. Birlamchi cho'ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog'liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.
- C. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unilining saqlanib qolishi natijasidir.

- D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo'lgan.
- E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg'onada.
- B. 5ta, Jizzax va Samarqand.

C. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.

D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.

E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar/lar ko'plik affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Toshkent shevasida.

B. Buxoro o'zbek shevalarida.

C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.

D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.

E. Assimilyatiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Farg'ona dialekti shevalarida.

C. Surxondaryo dialektida.

D. Jizzax dialektida.

E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo'llangan?

A. - ъм, - сѣ

B. - ъм, - дѣ

C. - ъм - сѣз

D. - ъ, - к

E. - мѣз, - дѣр

50. н (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

A. Til oldi, portlovchi.

B. Til orqa, qorishiq portlovchi.

C. Til oldi, sirg'aluvchi.

D. Til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi.

E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.

51. Ёрррррр fe'li qaysi dialektida qo'llanadi va qanday fe'l shakli?

A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.

B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.

C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.

D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko'plik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.

B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.

C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.

D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.

E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Translitteratsiya nima?

A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.

B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.

C. Matnlarni qayta yozib chiqish.

D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

A. 7-8 ta.

B. 6-13 ta.

C. 5-13 ta.

D. 9-10 ta.

E. 6-12 ta.

55. -lär/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. O'g'uz lahjasida.

C. Qipchoq lahjasida

D. O'rta o'zbek dialektida.

E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

A. Toshkent.

B. Sayram.

C. Turkiston.

D. Xorazm.

E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

A. Məmləkət-məlməkət

B. Doppъ-toppъ

C. Dəptər-dəptərrъ

D. O'g'ъл-o'g'лъ

E. Dynй-dyйн

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Samarqand.

B. Qipchoq.

C. Xorazm.

D. Buxoro.

E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Toshkent.
- B. O'g'uz.
- C. Nayman.
- D. Jaloyir.
- E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima ?

- A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unilarning uchlamchi cho'zislgi qaysi dialektida yorqinros ko'rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- C. O'sh dialektida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg'ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.
- B. Xorazm shevalarida.
- C. Qarshi shevasida.
- D. Forish shevasida.
- E. Iqon shevasida.

63. Oorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

- A. o'g'uz
- B. Qipchoq
- C. O'g'uz, qipchoq
- D. Shimoliy o'zbek
- E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
- B. Qorabuloq shevasida
- C. Xorazm shevalarida
- D. Forish shevasida
- E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. V.V.Reshetov
- B. K.K.Yudaxin
- C. G'.O.Yunusov
- D. A.K.Borovkov
- E. Y.D.Polivanov

66. "Эйъmgьlә" so'z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi
- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So'z boshida "й" o'rnida "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. O'g'uz, qipchoq
- C. O'g'uz
- D. Qipchoq
- E. Qarluq

68. Prof. Y.D.Polivanov va V.V. Reshetovlarning o'zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uyg'ur, chig'atoy
- B. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq
- C. Qipchoq, chig'atoy
- D. Chig'atoy, o'g'uz
- E. Qipchoq, o'g'uz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning cho'ziq talaffuzi
- B. So'z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo'lgan unli va undoshlarning o'rtirilishi
- C. So'z boshida unlilarning ikkilanishi.
- D. So'z boshida unlidan oldin undoshlarning o'rtirilishi.
- E. So'z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. э,у
- B. а,у
- C. у,и
- D. о, у
- E. а, ь.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ə
- B. o, ɵ
- C. y, и
- D. o, y
- E. a, ь

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. - dьk, - dьq
- B. - asan, - аджаq
- C. - эp, - vэt
- D. - gənmən, - ьbmən
- E. - aь, - эзъ

73. Xorazm shevasida buyruq-istak maylining 1 shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. barайьq
- B. бэргыйу
- ☒ C. baraь
- D. borəйлъk
- E. бэргьн

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. йег- джер
- B. dedъ - dədъ
- C. teptъ - dəbtъ
- D. kel- gəl
- Y. bor- ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- ☒ C. н
- D. sh
- E. l

“O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O'QUV AMALIYOTI DASTURI

"O'zbek dialektologiyasi" kursi bo'yicha standart talablarga ko'ra sheva ateriallarini to'plashni ko'zlagan o'quv amaliyoti o'tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo'lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o'zbek shevalari to'g'risidagi bilimni

mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo'yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma'lum bir voqeani, xalq og'zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg'ab olishga ko'proq ahamiyat berishi lozim bo'ladi. O'quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo'ladi.

O'quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1 Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o'sha joyning sheva vakillaridan material to'plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o'rganish imkoniyati bo'ladi. Bu amaliyot natijalariga ko'ra talaba hisobot yozadi va u o'rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o'z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo'yicha material to'plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o'rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O'quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo'lsa videokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o'zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o'rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o'zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot.

2. Sheva vakillarining kasb-kori.

3. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rni.

4. Shevada a, o unililarining qo'llanilishi.

5. Shevada kontrast juft unililarining qayd qilinishi.

6. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.

7. Birlamchi cho'ziq unililar saqlangan so'zlarga beshta misol keltiring.

8. Ikkilamchi cho'ziq unililar yuz beradigan so'zlarga ham beshta misol yozing.

9. Diftong unililar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

10. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

11. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

12. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, допръ – то'пръ).

13. H undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeini saqlab qoladi? Misollar keltiring.

14. H undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning adabiy tildagi o'rni qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.

15. Adabiy tildagi F undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.

16. B undoshi v va p ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.

17. L undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.

18. Umlaut hodisasiga (ѣ – ѣт) misol keltiring.

19. Sheva "й"lovchi shevami yoki "дж"lovchimi? So'z boshida "й" yoki "дж" qatnashgan o'nta misol yozing.

20. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, *bu yerda "borda"*, beshta misol yozing, keltiring va fonetik o'zgarishlarni izohlang.

21. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvon – həvvən, uzum – йызым* v.b.

22. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga tushushiga misol keltiring.

23. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-ayollarga;

-erkaklarga.

24. O'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-singillarga;

-ukalarga.

25. O'z ota-onasini, qarindosh-urug'larini nima deb chaqiradi:

-onasini;

-otasini;

-onaning ukasi va akasini;

-otaning ukasi va akasini;

-onaning opasi va singlisini;

-otaning opasi va singlisini;

-onaning otasi va onasini;

-otaning otasi va onasini;

-opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;

-aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.

26. Opasining erini nima deb chaqiradi?

27. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?

28. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqqradi?
29. Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.
30. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
31. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
32. Ovqat nomlari.
33. Kunda bezovta qiladigan hashoratlarning nomi.
34. Gazandalarning nomi.
35. Qushlar, parrandalar va ular mahsuloti.
36. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
37. Sabzavot nomlari.
38. Poliz mahsulotlari nomi.
39. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.
40. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affiksalar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.
41. Erkalash - kichraytirish affikslari.
42. Kelishik qo'shimchalari:
 -qaratqich: -*ni*
 -tushum: -*u*
 -jo'nalish: -*a*
 -o'rin-payt: -*da*
 -chiqish: -*dan*
- Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.
43. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5 ta shakl).
44. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2 ta shakl).
45. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3 ta shakl).
46. Fe'llarning funksional shaklini hosil qiluvchi affiksalar va ularning variantlarini yozing:
 -ravishdosh;
 -sifatdosh;
 -harakat nomi.
47. Adabiy tilda uchramaydigan va adabiy tildan kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'z yasovchi affikslarni keltiring.
48. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

49. Bu savolnoma- dasturga xalq og'zaki ijodidan 2 ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarinih 1- 48 savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 49-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 4 baldir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan mustaqil ishlar uchun adabiyotlar²

Абдуллаев Ф. Кыпчакский говор узбекского языка. АКД.Т.,1957.

Абдуллаев Ф. А. Чўзик унлилар табиаи тўғрисидаги // ЎТАМ. 3. Т.,1959.

Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Т.,1960.

Абдуллаев Ф. А. Фонетика Хорезмских говоров. Т., 1962.

Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Т., Фан, 1978.

Абдуллаев Н. Фонетические особенности узбекских говоров Северо-Западного Афганистана. АКД.Т.,1982.

Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД.Т.,1960.

Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар // Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан, 1966.

Алиев А. Наманган гурух шевалари // ЎТА. 5-сон.Т., 1969.

Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. Т.,1975.

Алиев А.Ю., Назаров К.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. Т., 1976.

Алиев А.Ю., Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Т. 1974.

Алмаматов Т. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1978.

Алмуродов Х. Морфология узбекских говоров Низовья Сурхандарьи (имя и глагол). АКД.Т.,1982.

Атамирзаева С. Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. АКД. Л., 1963.

Афзалов Ш.Паркентский говор узбекского языка. АКД.Т.,1953.

Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров Хорезма. АКД.Т.,1966

Бегалиев.М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси.Т., Iqtisod-Moliya, 2007.

² Adabiyotlar va ularning mualliflari asliga ko'ra yozildi.

Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия АН . 5. Т., 1953.

Бўронов М. Қорапалпоғистондаги ўзбек шевалярининг лексикасидан.//Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари.Т,1972.

Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакий. АКД.Т.,1972.

Валиев М. Найманский говор узбекского языка. АКД.С,1963.

Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Гулямов Г. Морфология Ташкентского говора. АКД. М, 1954.

Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Гулямов Я.Г. Грамматика Ташкентского говора. Т, 1968.

Джураев Б. Дж. Шахрисабзский говор узбекского языка. АКД. М, 1959.

Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Т, 1964.

Джураев А. Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи и в ареальном освещении. АКД. М,1986

Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси.Т, Фан, 1966.160-292-бетлар

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. М,1991. 38 с.

Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узб. языка (на материале андижанской группы говоров). АКД.Т, 1971. 23 с.

Джураева Х.Фонетика-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этнические название «турк - калтатай» АКД.Т.,1975.

Данияров Х. Бахмальский говор узбекского языка.АКД.М,1955.

Данияров Х. Восточно-кыпчакские говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. АДД. Т, 1977.

Джуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазараспского говора узбекского языка. АКД.Т,1961,

Жуманазаров Ю. Ўзбек тилининг жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик тузилиши. Т, Фан. 1976.

Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари.Т,1963.

Зуфаров С. Сайрамский говор узбекского языка. АКД.Т,1966.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи, Т.. 2000.

Ибрагимов Ю. Морфология Ходжелийско-Кунградских говоров узбекского языка. АКД.Т,1974.

Ибрагимова З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиғи лексикасининг линггеографик тадқиқи, НДА, 2009

Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Кулоллик, тандирчилик ва шувوغчиликка оид. АДД.Т.,1956.

Иброгимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах Ферганских говоров). Т.,1961.

Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Т, 1967.

Ишаев А. Фонетические особенности Мангытского говора узбекского языка. АКД. Т, 1962.

Ишаев А. Манғит шеvasи фонетикасидан материаллар //Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. IV. Т, 1962.

Ишаев Аҳмад. Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон.37-42-бетлар.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси.Т.,Фан, 1990.

Йўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан,1986.

Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка. АКД.Т, 1968.

Мадрахимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка. АДД.Т,1978.

Маматкулов А. Узбекский джекающий говор Шерабадского района (фонетика и морфология). АКД. Т,1961.

Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. АКД.Т,1967.

Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АКД.Т,1965,

Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т, Фан, 1969.

Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекских говоров Кашкадаринской области). АКД. 1971.

Мирсагатов Т.Кирский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА.Т,2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. Т.,Фан, 2005.

Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан, 1983.

Мухамеджанов К. Туркестанский говор узбекского языка. АКД.Т.,1970.

Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. АДД. Т.,1988.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати. НДА, 1998.

Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1963.

Назаров К. Шимолий Ўзбек шевалари хақида // Ўзбек филологияси масалалари. Т, 1970.

Назаров К, Ғуломов Ё. Ўзбек диалектологияси. Т, Университет, 1993.

Носиров Ш. Ём шевасининг баъзи бир морфологик хусусиятлари // Тилшунослик масалалари.Т,1960.

Носиров Ш. Қўкон шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари // Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1966

Носиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АКД.Т,1965.

Поливанов Е. Д. Звуковой состав ташкентского диалекта. Т., 1922.

Поливанов Е.Д. Введение и изучение узбекского языка. Вып.1. Т, 1925.

Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т, 1933.

Поливанов Е. Д. Казак-найманский говор узбекского языка. Известия АН СССР. 1. М, 1933.

Ражабов Н. Карнабский говор узбекского языка. АКД.Самарканд, 1959.

Ражабов Н. Ўзбек тилида феъл шакллариининг алмашиниб қўлланилиши. Т, 1991.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги.Т,Ўқитувчи,1996.

Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандарьинской области. АКД.Т,1974.

Рахимов Р. Сурхондарё ўзбек шеваларининг таснифи масаласи // ЎТА.Т,1985.

Рахимов Р. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати.Денов,1993.

Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. Вопросм языкознания. I, М, 1955.

Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система.АДД.Академия наук УзССР. Т,1952.

Решетов В.В. Маргиланский говор узбекского языка. АКД.Т,1940.

Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // УТА. Т, 1966.

Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Т, Ўқитувчи, 1978.

Саидова М. Наманган шеваларидаги кариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. АКД. Т,1995.

Садыков Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД.Т,1968.

Тулаков С. Наманган шаҳар шеvasи лексикасидан материаллар // Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан, 1966.

Тошкент область ўзбек шевалари.Т. 1976.

Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД.Т,1965.

Туракулов А. Лексика Кокандской группы говоров. АКД.Т,1971

Тургунов А. Фонетическая структура баликчинской группы говоров узбекского языка. АКД.Т.,1969.

Тургунов Т. Западноферганские говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.

Турапова М. Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах (по материалам карлукско-уйгурской группы говоров) АКД.Т, 1972.

Туропова М. Ўзбек шевалари синтаксиси. Т, Фан, 1984.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар бўлоғи. Т, Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т, 2004.

Ҳасанов Б. Исследование узбекских говоров типа тюрк-барлас. АКД.Т,1980.

Хамраев Х. Основные фонетические особенности кашкадарьинских говоров узбекского языка. АКД,Т,1973.

Хусайнова З. Ономастическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке (на материале). АКД.Т,1984.

Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Шарипов Х. Узбекские говоры южной Киргизии. АКД.Т,1967.

Шамсуддинов И. Каракульский говор узбекского языка. АКД.Т, 1966.

Шералиев Э. Лексика узбекских говоров северо-восточного Таджикистана. АКД. Т, 1974.

Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка. АКД. Т, 1960.

Шерматов А. Куйи Қашқадарё Ўзбек шевалари. Т, 1972.

Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан материаллар. Т, 1975.

Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов (на материале узбекских диалектов Нижней Кашкадарьи. АДД. Т, 1978.

Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари. Т, Фан, 1978.

Шерматов А. Лингвистик география нима? Т, Фан, 1980.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т. 1962.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи. ЎТА, 3. Т, 1969.

Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Т, Фан, 1983.

Шоиноятова М. Падежи в узбекских говорах. АКД. Т, 1973.

Усмонов К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АКД. Т.. 1967.

Фарманов И. Ошский говор узбекского языка. АКД. Т, 1960

Эгамов В. Ўзбек тилининг Ғаллаорол шевалари. Самарқанд. 1970.

Юлдашев Т. Узбекские говоры южного Таджикистана. АКД. Т, 1968.

Юлдашев А. Морфологические особенности манкентского говора узбекского языка. АКД. Т, 1981.

Ўзбек шевалари морфологияси. Т, 1984.

Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1966.

Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1991.

Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. Т, 1957.

Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. Т, 1960.

Ўринбоев Б, Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг грамматик хусусиятлари. Т, Фан, 1985.

Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. Т, 1936.

Ғуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси // ЎДМ. I. Т, 1957.

118 - buyurtma. 500 nusxa. Hajmi 5 b.t.
2011 yil 18 aprelda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida
nashr qilindi.